

[Μελέτες για τη Νεοελληνική Λογοτεχνία]

Μελέτες σε θέματα της λογοτεχνίας

Ψηφιακές Εκδόσεις

- 1. L. Burnard, K. O'Brien O'Keeffe, J. Ushworth (εκδ.), *Electronic Textual Editing*, Νέα Υόρκη: The Modern Language Association of America, 2006
- 2. Galen. Kommentar zu Hippokrates, Über die Gelenke. Die Einleitung und die ersten sechs Kommentarabschnitte von Buch I. Herausgegeben und übersetzt von Christian Brockmann
- 3. Dia M. L. Philippides, David Holton, John L. Dawson, Ερωτόκριτος. Του δίσκου τα γυρίσματα. Erotokritos. As the disk spins. CD-ROM (PC/MAC), Αθήνα 2007 (Εκδοτική Ερμής)
- 4. Hans Eideneier - Ulrich Moennig - Νότης Τουφεξής (εκδ.), Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi IVa, Αμβούργο 28-31.1.1999, Ηράκλειο 2001: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

1. L. Burnard, K. O'Brien O'Keeffe, J. Ushworth (εκδ.), *Electronic Textual Editing*, Νέα Υόρκη: The Modern Language Association of America, 2006

Τα άρθρα του τόμου είναι διαθέσιμα στην διεύθυνση <http://www.tei-c.org/Activities/ETE/Preview/index.xml>

Γενική περιγραφή του τόμου

Ο συλλογικός αυτός τόμος προσφέρει απαντήσεις σε μια πληθώρα θεμάτων που σχετίζονται με την ηλεκτρονική δημοσίευση / έκδοση επιστημονικού ή ακαδημαϊκού περιεχομένου, τόσο σε πρακτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο. Ο τόμος σχεδιάστηκε έτσι ώστε να καλύψει ένα κενό στην βιβλιογραφία: οι διαθέσιμες δημοσιεύσεις για την ψηφιακή / ηλεκτρονική έκδοση, τις δυνατότητες που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες και τις αλλαγές που ενδεχομένως επιφέρουν στο ακαδημαϊκό περιβάλλον είναι ακόμα σχετικά λίγες και διεσπαρμένες σε διάφορα περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Ο τόμος αυτός συζητά και παρουσιάζει τα θέματα εκείνα στα οποία υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ειδικών και προσφέρει καθοδήγηση σε όποιον ξεκινά ένα νέο εγχείρημα με βάση την ψηφιακή τεχνολογία ή οφείλει να κρίνει μια ηλεκτρονική εφαρμογή στα πλαίσια ακαδημαϊκών διαδικασιών.

Όλοι οι συγγραφείς του τόμου είναι έμπειροι εκδότες κειμένων και δημιουργοί σύνθετων και εκτεταμένων ηλεκτρονικών δημοσιεύσεων/εκδόσεων· στις συμβολές τους περιγράφουν λύσεις και προβλήματα με βάση την εμπειρία τους ή θίγουν γενικότερα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα. Ο τόμος σχετίζεται άμεσα με το έργο της «Επιτροπής επιστημονικών εκδόσεων» (Committee on Scholarly Editions) της «Ένωσης Σύγχρονων Γλωσσών» (Modern Language Association, <http://www.mla.org/>) των ΗΠΑ, η οποία αποτελεί και τον οργανισμό που εξέδωσε τον τόμο αυτό.

Οργάνωση του τόμου

Ο τόμος ανοίγει ύστερα από έναν πρόλογο και μια σύντομη εισαγωγή με τις «Οδηγίες προς εκδότες επιστημονικών εκδόσεων» της επιτροπής που αναφέραμε πιο πάνω, ενώ ακολουθούν 26 επιμέρους συμβολές, οργανωμένες σε δύο ενότητες.

Η ενότητα «Πηγές και προσανατολισμοί» (Sources and orientations) προσφέρεται περισσότερο σε

αναγνώστες που θέλουν να ενημερωθούν για πρακτικά και θεωρητικά ζητήματα της ηλεκτρονικής έκδοσης / δημοσίευσης με βάση συγκεκριμένα παραδείγματα: όλα τα κείμενα της ενότητας αυτής περιγράφουν ήδη υπάρχουσες ηλεκτρονικές εφαρμογές από διαφορετικούς τομείς (μεσαιωνικά κείμενα, μη λογοτεχνικά έγγραφα, σύγχρονη ποίηση, δράμα, ψηφιακή ανθολογία, φιλοσοφία, θρησκευτικά κείμενα, επιγραφική), ενώ δύο κείμενα έχουν γενικότερο θεωρητικό χαρακτήρα (γενικές αρχές της ηλεκτρονικής έκδοσης, χρήση των πολυμέσων).

Η δεύτερη ενότητα «Πρακτικές και διαδικασίες» απευθύνεται περισσότερο σε επίδοξους δημιουργούς ηλεκτρονικών εκδόσεων κάθε μορφής και προσφέρει συμβουλές για μια σειρά από θέματα (δημιουργία ηλεκτρονικού κειμένου από έντυπο και χειρόγραφο υλικό, ηλεκτρονική μεταγραφή χειρογράφων, χρήση ψηφιακών φωτογραφιών, διαχείριση ηλεκτρονικών αρχείων, θέματα πνευματικών δικαιωμάτων, επιλογή και χρήση μεθόδου καταγραφής του υλικού κτλ.). Το δεύτερο αυτό τμήμα έχει περισσότερο τεχνικό χαρακτήρα και, παρά το ότι έχει καταβληθεί προσπάθεια για την αποφυγή τεχνικού λεξιλογίου, ίσως είναι δυσνόητο για τον μη εξοικειωμένο αναγνώστη.

Το βιβλίο περιέχει μια συνολική βιβλιογραφία και αναλυτικά ευρητήρια και συνοδεύεται από ένα CD-ROM με τις «Οδηγίες της "Πρωτοβουλίας για την κωδικοποίηση κειμένου"» (Guidelines of the Text Encoding Initiative), διαθέσιμες επίσης στην σελίδα <http://www.tei-c.org/P4X/>, ενός διεθνώς αναγνωρισμένου προτύπου για την ηλεκτρονική καταγραφή κειμενικού υλικού σε ηλεκτρονική (XML) μορφή.

Στη συνέχεια το βάρος πέφτει περισσότερο στην αναλυτική παρουσίαση των κειμένων της πρώτης ενότητας με την παρουσίαση πλούσιων παραδειγμάτων που καταδεικνύουν τις δυνατότητες της ηλεκτρονικής έκδοσης. Τα περιεχόμενα της δεύτερης ενότητας παρουσιάζονται συνολικά σε συνοπτική μορφή.

Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ παλιού και νέου

Ο τόμος ανοίγει με έναν πρόλογο του G. Thomas Tanselle, το κείμενο του οποίου μπορεί να αναγνωσθεί ως μια ψύχραμη φωνή μέσα στην γενικότερη υπερβολή πολλών δημοσιεύσεων σχετικά με το ηλεκτρονικό κείμενο και το διαδίκτυο. Η χρήση του υπολογιστή δεν οδηγεί κατά τον Tanselle σε καμία περίπτωση στην δημιουργία μια νέας οντολογίας του κειμένου - ένα κείμενο στην οθόνη του υπολογιστή δεν είναι κάτι διαφορετικό από ένα κείμενο τυπωμένο σε χαρτί. Η χρήση των υπολογιστών για την έκδοση και την ανάγνωση κειμένων δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ασυνέχεια της υφιστάμενης παράδοσης, καθώς οι έννοιες και τα ερωτήματα γύρω από το κείμενο θα παραμείνουν τα ίδια, ανεξάρτητα από το αν διαβάζουμε το «κείμενο» στο τυπωμένο χαρτί ή ως πίξελ στην οθόνη του υπολογιστή.

Ο Tanselle μας θυμίζει ότι ο υπολογιστής είναι ένα εργαλείο που διευκολύνει την δημιουργία, ανάλυση και ερμηνεία των κειμένων με νέες μεθόδους, οι οποίες αλλάζουν ριζικά τις διαδικασίες μέσω των οποίων ασχολούμαστε με τα κείμενα (ή τον χρόνο που απαιτείται για την διεκπεραίωση κάποιων ενεργειών, όπως π.χ. η αναζήτηση μιας λέξης). Ο υπολογιστής μας επιτρέπει να διαχειριζόμαστε τις πληροφορίες με πολύ πιο ευέλικτο τρόπο και να αποθηκεύουμε σχεδόν απεριόριστο αριθμό πληροφοριών, κάτι που μας διευκολύνει στο να παρουσιάσουμε στον αναγνώστη μεγαλύτερο αριθμό εκδοχών ή παραλλαγών ενός κειμένου. Η ψηφιακή τεχνολογία μπορεί να κάνει την ζωή του αναγνώστη και του εκδότη κάπως πιο εύκολη, δεν του προσφέρει όμως αυτόματα λύσεις για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν εκδότες και αναγνώστες κειμένων στα τελευταία 2500 χρόνια.

Εκδοτικές αρχές με καθολική ισχύ

Η «Επιτροπή για επιστημονικές εκδόσεις» (Committee on scholarly editions) της αμερικανικής «Ένωσης σύγχρονων γλωσσών» (Modern Language Association, MLA) έχει διατυπώσει μια σειρά από αρχές ή προτάσεις για την έκδοση επιστημονικών εκδόσεων. Οι αρχές αυτές παρατίθενται στην αρχή του βιβλίου

στην αναθεωρημένη τους μορφή που λαμβάνει υπόψη της την ψηφιακή τεχνολογία. (βλ. <http://www.tei-c.org/Activities/ETE/Preview/guidelines.xml> και http://www.mla.org/cse_guidelines).

Το κάθε κείμενο απαιτεί οπωσδήποτε διαφορετική εκδοτική αντιμετώπιση, σε συνάρτηση με τις μεθοδολογικές και θεωρητικές προτιμήσεις του εκδότη και την φύση του υλικού υπό έκδοση. Η γενίκευση που επιχειρείται στις εκδοτικές αρχές της MLA έχει γενικότερο χαρακτήρα και βασίζεται στην ανάγκη για

- ακριβή απόδοση του κειμένου
- επαρκή και κατάλληλη διατύπωση των εκδοτικών επιλογών και της εκδοτικής πρακτικής
- συνεπή και σαφή εφαρμογή μιας εκδοτικής μεθόδου

Μια επιστημονική έκδοση οφείλει να προσφέρει μια γενική ιστορική ή ερμηνευτική εισαγωγή, μια περιγραφή των μαρτύρων και της εκδοτικής μεθόδου και ένα κριτικό υπόμνημα στο οποίο να τεκμηριώνεται η παράδοση του κειμένου και οι παλαιότερες εκδοτικές προσπάθειες.

Οι επιμέρους εκδοτικές αρχές διατυπώνονται με μια σειρά ερωτήσεων και απαντήσεων που συνοδεύονται από συγκεκριμένα παραδείγματα και καλύπτουν όλα τα ζητήματα που μπορούν να προκύψουν κατά την έκδοση πρωτογενούς κειμενικού υλικού.

Ένα πλήρες ερωτηματολόγιο που απευθύνεται σε πρόσωπα ή οργανισμούς που κρίνουν μια έκδοση προς δημοσίευση συνοδεύουν τις προτάσεις, μαζί με ένα γλωσσάριο τεχνικών όρων και μια πολύ χρήσιμη σχολιασμένη δευτερεύουσα βιβλιογραφία.

Πηγές και προσανατολισμοί

Η κριτική έκδοση στον ψηφιακό ορίζοντα

Η κοινή τοποθέτηση δύο από τους σημαντικότερους θεωρητικούς της εκδοτικής πρακτικής ανοίγει την πρώτη ενότητα. Οι Dino Buzetti (μεσαιωνική φιλοσοφία) και Jerome McGann (αγγλική λογοτεχνία του 19ου αι.) προσφέρουν μια συνολική τοποθέτηση για τις αλλαγές που είναι πολύ πιθανό να επέλθουν στις επιστήμες του κειμένου από νέες μορφές εκδόσεων (και άρα ερμηνείας και παρουσίασης του κειμένου) που δημιουργούνται *εξ αρχής* σε ψηφιακή μορφή.

Οι συγγραφείς διακρίνουν δυο βασικές παραδοσιακές μορφές έκδοσης: την έκδοση ενός ή περισσότερων γραπτών μαρτύρων ενός κειμένου (facsimile editing of individual documents) και την κριτική έκδοση πολλών μαρτύρων που συνδέονται μεταξύ τους (critical editing of a set of related documentary witnesses) και άρα την ερμηνευτική επέμβαση και σύνθεση ενός κειμένου.

Η ψηφιακή τεχνολογία επιτρέπει στους εκδότες και αναγνώστες ίσως για πρώτη φορά να αξιοποιήσουν ταυτόχρονα και τις δυο αυτές παραδοσιακές εκδοτικές μεθόδους. Η τεχνολογία επιτρέπει πλέον την δημιουργία ενός «ψηφιακού περιβάλλοντος», μέσω του οποίου ο ερευνητής έχει πρόσβαση σε όλο το υλικό που του είναι απαραίτητο για την ανάγνωση και ερμηνεία ενός κειμένου ή ενός συγγραφέα ή δημιουργού. Ένα παράδειγμα ενός τέτοιου «ηλεκτρονικού αρχείου» αποτελεί το «Rossetti Archive», στο οποίο τεκμηριώνεται και αναλύεται το έργο του Dante Gabriel Rossetti (1828-1882), του ζωγράφου, σχεδιαστή, συγγραφέα και μεταφραστή και μιας από τις ζωντανότερες και σημαντικότερες καλλιτεχνικές προσωπικότητες της Αγγλίας στο δεύτερο μισό του 19ου αι.

[1] Rossetti Archive à <http://www.rossettiarchive.org/exhibits/index.html>

Οι Buzetti και McGann συζητούν αναλυτικά το ζήτημα της επιστημονικής έκδοσης ως απόλυτης και ως ένα βαθμό οριστικής ερμηνείας ενός κειμένου· η συζήτηση αυτή συνδέεται στα ψηφιακά συμφραζόμενα με την

χρήση του markup («μαρκάρισμα») («η σήμανση συγκεκριμένων σημείων ενός κειμένου με την χρήση ειδικών συμβόλων»). Το «μαρκάρισμα» της δομής και άλλων χαρακτηριστικών ενός κειμένου από τον εκδότη και η «μετάφραση» του μέσω του υπολογιστή σε κώδικα δεν σημαίνει απαραίτητα, κατά τους συγγραφείς, ότι το κείμενο σταθεροποιείται. Κάθε μαρκάρισμα αποτελεί μια μορφή ερμηνείας· το ψηφιακό περιβάλλον ενθαρρύνει ή επιβάλλει την «ανακύκλωση» του κειμένου, το κείμενο αποκτά στην ψηφιακή του μορφή τον ρευστό εκείνο χαρακτήρα που κατά τους συγγραφείς αποτελεί το εγγενές και σημαντικότερο χαρακτηριστικό του.

[1a] Παράδειγμα για την παρουσίαση ενός τεκμηρίου από το αρχείο Rossetti à
<http://www.rossettiarchive.org/docs/30-1871.blms.radheader.html>

Με την βοήθεια ενός αρχείου όπως το ηλεκτρονικό αρχείο Rossetti αλλάζει ριζικά ο τρόπος διεξαγωγής της έρευνας. Ο υπολογιστής και τα ηλεκτρονικά δίκτυα παρέχουν νέες δυνατότητες πρόσβασης σε πρωτογενές υλικό διεσπαρμένο σε πολλές συλλογές ανά τον πλανήτη· ο αριθμός των ερευνητών που μπορούν να ασχοληθούν πλέον με το έργο του Rossetti πολλαπλασιάζεται, καθώς η χρήση πολλών διαφορετικών βιβλίων και η επίσκεψη σε διαφορετικές βιβλιοθήκες περιττεύει. Ή μήπως όχι; Μήπως κινδυνεύουν οι βιβλιοθήκες μέσα από την ύπαρξη τέτοιων ηλεκτρονικών ιστοχώρων; Απάντηση στα ερωτήματα αυτά μπορεί να δώσει μόνο ο ενημερωμένος πολίτης της «κοινωνίας της πληροφορίας», χωρίς ιδεολογικές προκαταλήψεις και συντεχνιακές βλέψεις ή απόψεις.

Η έκδοση μεσαιωνικών κειμένων

Ο Peter Robinson, από τους πρώτους εκδότες μεσαιωνικών αγγλικών κειμένων σε CD-ROM, διατυπώνει στο κείμενό του πέντε βασικές προτάσεις για την έκδοση μεσαιωνικών κειμένων σε ψηφιακή μορφή. Οι πέντε προτάσεις του Robinson είναι:

- Η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας για την δημιουργία μιας έκδοσης εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο και ευρύτερο ερευνητικό πλαίσιο
- Μια ψηφιακή έκδοση θα πρέπει να βασίζεται σε πλήρεις μεταγραφές των πρωτότυπων κειμένων σε ηλεκτρονική μορφή· η μεταγραφή αυτή πρέπει να γίνεται με βάση συγκεκριμένα και σαφή κριτήρια
- Η χρήση ηλεκτρονικών μεθόδων ανάλυσης μπορεί να επαναφέρει στο προσκήνιο τον ιστορικό σχολιασμό κειμένων με εκτεταμένη χειρόγραφη παράδοση ως ένα βασικό στόχο της επιστημονικής έκδοσης
- Η νέα τεχνολογία έχει την δυνατότητα να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο οι εκδότες εκδίδουν και οι αναγνώστες διαβάζουν τις εκδόσεις.
- Ερευνητικά προγράμματα που μεταγράφουν σε ηλεκτρονική μορφή πολλούς μάρτυρες οφείλουν εξ αρχής να υιοθετήσουν μια πολιτική ανοιχτής πρόσβασης στις μεταγραφές

Η απροθυμία των εκδοτικών οίκων να προχωρήσουν σε εκδόσεις εκτεταμένων μεσαιωνικών κειμένων με πάρα πολλές παραλλαγές ήταν ο λόγος για τον οποίο εκδότες μεσαιωνικών αγγλικών κειμένων στράφηκαν στην ηλεκτρονική έκδοση στα τέλη της δεκαετίας του '80, σε συνδυασμό με την δυνατότητα παρουσίασης των ίδιων των χειρογράφων στην οθόνη του υπολογιστή, παράλληλα με το κείμενο:

[2] Ηλεκτρονική έκδοση των Caxton Canterbury tales à
<http://www.cts.dmu.ac.uk/AnaServer?CaxtonsOL+0+start.anv>

Ο Robinson, που έχει αναπτύξει έναν εξειδικευμένο εκδοτικό οίκο για ηλεκτρονικές εκδόσεις, εξηγεί στην ανακοίνωσή του πως η συλλογή ενός μεγάλου αριθμού ηλεκτρονικών μεταγραφών χειρογράφων με έργα του Chaucer στα πλαίσια του διεπιστημονικού και διατημηματικού προγράμματος "Canterbury tales" τον οδήγησε στην διερεύνηση νέων μεθόδων ανάλυσης της χειρόγραφης παράδοσης και σε νέους δρόμους που διαφέρουν τόσο από την παραδοσιακότερη μέθοδο της στεμματικής ανάλυσης, όσο και από την καθιερωμένη για μεσαιωνικά κείμενα μέθοδο του copy-text.

Η φυλογενετική μέθοδος με χρήση ηλεκτρονικών εφαρμογών

Ο Robinson όπως και κάθε εκδότης μεταγράφει τους διαφορετικούς μάρτυρες ενός κειμένου για να εντοπίσει τις διαφορές μεταξύ των μαρτύρων προς αναζήτηση του "καλύτερου" κειμένου· το κείμενο σε κάθε μάρτυρα είναι διαφορετικό, οι αλλαγές μπορούν και πρέπει να ερμηνευθούν ως αποτέλεσμα της (δημιουργικής) αντιγραφής του κειμένου. Οι γραφείς εισάγουν νέα στοιχεία στο κείμενο, όσο περισσότερα αντίγραφα παράγονται τόσο περισσότερα και διαφορετικά στοιχεία είναι δυνατό να εισαχθούν στο κείμενο. Η έρευνα ήδη από την δεκαετία του '60 έδειξε πως η παραδοσιακή στεμματική μέθοδος της ανασυγκρότησης ενός αρχετύπου δεν μπορεί να εφαρμοσθεί με ικανοποιητικά αποτελέσματα για μεσαιωνικά κείμενα.

Σε αναζήτηση μιας νέας μεθόδου ο Robinson στράφηκε προς τις θετικές επιστήμες και αναγνώρισε στην βιολογική θεωρία της εξέλιξης και στην λεγόμενη φυλογενετική ανάλυση (την συγκριτική ανάλυση των δημιουργίας των ειδών) μια σαφή αναλογία με την διαδικασία αντιγραφής των χειρογράφων. Με την συνεργασία βιολόγων τροποποίησε ηλεκτρονικές εφαρμογές για φυλογενετική ανάλυση ζωικών ή φυτικών ειδών έτσι ώστε να λειτουργούν για τις μεταγραφές χειρογράφων. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας ανάλυσης φαίνεται στο ακόλουθο διάγραμμα:

[3] "Χάρτης" παραλλαγών μεταξύ των μαρτύρων ενός κειμένου με βάση την φυλογενετική μέθοδο à <http://www.sd-editions.com/AnaServer?NPEx+0+start.anv+stype=vmap>

Οι εναλλακτικές γραφές δεν ανάγονται σε κάποιο υποτιθέμενο αρχέτυπο, αλλά χαρτογραφούνται κατά ενότητες, από τις οποίες προκύπτουν και οι σαφείς ομάδες χειρογράφων του συγκεκριμένου έργου.

Η πρόταση του Robinson για την επαναφορά του κριτικού σχολιασμού ως βασικού στόχου της εκδοτικής επιστήμης βασίζεται στην άποψη του (που έχει δοκιμαστεί στην πράξη σε περισσότερα από ένα κείμενα) πως η φυλογενετική μέθοδος μας επιτρέπει να καταλάβουμε καλύτερα την εξέλιξη της παράδοσης ενός σύνθετου κειμένου με περίπλοκη κειμενική παράδοση. Οι ιδέες του Robinson εφαρμόζονται ήδη σε μια νέα ηλεκτρονική έκδοση των χειρογράφων της Καινής Διαθήκης [<http://nttranscripts.uni-muenster.de/AnaServer?NTtranscripts+0+s...> και προκαλούν ζωνηρές συζητήσεις στον χώρο της εκδοτικής επιστήμης γενικότερα.

Η ηλεκτρονική έκδοση αρχειακού υλικού

Ο Bob Rosenberg περιγράφει τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για την ηλεκτρονική έκδοση του αρχείου του Thomas Edison (The Edison papers. Το αρχείο του Edison που περιέχει πάνω από 5 εκατομμύρια τεκμήρια και έχει ήδη εκδοθεί σε 162 ρολά μικροφίλμ μεταφέρεται σταδιακά σε ψηφιακή μορφή· το αρχείο παρέχει πρόσβαση τόσο σε ψηφιακές εικόνες των τεκμηρίων όσο και σε αναζήτηση των περιεχομένων μέσω μιας βάσης δεδομένων:

[4] Δείγμα από το αρχείο του Edison σε ηλεκτρονική μορφή (η εφεύρεση του φωνογράφου) à <http://edison.rutgers.edu/NamesSearch/SingleDoc.php3?DocId=NV12016>

Η ανακοίνωση του Rosenberg είναι εξαιρετικά χρήσιμη σε οποιονδήποτε σχεδιάζει την ηλεκτρονική έκδοση αρχειακού υλικού έστω και σε πολύ μικρότερη κλίμακα, καθώς αναλύει όλα τα προβλήματα που έχουν να κάνουν με την καταλογογράφηση, κατηγοριοποίηση, μεταγραφή και ψηφιοποίηση πολλών διαφορετικών τεκμηρίων και την ενσωμάτωσή τους σε ένα κοινό ψηφιακό περιβάλλον.

Η ηλεκτρονική έκδοση ποιητικών έργων

Μορφή και περιεχόμενο

Ποια είναι τα προβλήματα και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει κανείς κατά την μεταφορά της ποίησης στα ηλεκτρονικά μέσα και ειδικότερα στο διαδίκτυο; Οι Neil Fraistat και Steven Jones που δημιούργησαν και εκδίδουν από κοινού τον ιστοτόπο "Romantic Circles" - "μια πλατφόρμα εξερεύνησης των προβλημάτων της ηλεκτρονικής έκδοσης ποιητικών κειμένων" - παρουσιάζουν με βάση την εμπειρία τους τα βασικά προβλήματα και τις προκλήσεις που συνδέονται με την μεταφορά της ποίησης σε ψηφιακή μορφή.

Το βασικό πρόβλημα - πρόκληση για τον εκδότη ποίησης αποτελεί, κατά τους συγγραφείς, η ισορροπία μεταξύ της γλωσσικής μορφής του κειμένου και της παρουσίασης του ποιήματος επάνω στον φορέα (είτε αυτός είναι το χαρτί, είτε η οθόνη του υπολογιστή): η τυπογραφική εμφάνιση (όπως τα πλάγια στοιχεία ή τα εισαγωγικά) αποτελούν συχνά λειτουργικό στοιχείο του ποιητικού λόγου. Όταν μεταφέρει κανείς την ποίηση στην οθόνη του υπολογιστή οφείλει, πολύ περισσότερο από ό,τι για άλλα κειμενικά είδη, να σχεδιάσει με πολλή προσοχή τόσο την οργάνωση και λειτουργία της ιστοσελίδας (λογική δομή του κειμένου, δυνατότητα αναζήτησης, πίνακες κτλ., το λεγόμενο "back end" που παραμένει αόρατο για τον χρήστη), όσο και την παρουσίαση του κειμένου στην οθόνη με τρόπο ανάλογο με την πρόθεση του ποιητή (τυπογραφική ή ορθότερα "ψηφιογραφική" εμφάνιση, χρώματα, κτλ., το λεγόμενο "front end"). Καλύπτοντας και τις δύο αυτές πλευρές της ηλεκτρονικής έκδοσης ο εκδότης μπορεί να ασχοληθεί και με άλλα ζητήματα που αφορούν την διακειμενικότητα του ποιητικού έργου μέσα σε ένα (ηλεκτρονικό) δίκτυο που περιλαμβάνει και άλλα κείμενα, στην ίδια ή σε άλλες ιστοσελίδες.

Δυναμική σύγκριση εκδόσεων ενός ποιήματος

Ένα δεύτερο θέμα στο οποίο αναφέρονται οι συγγραφείς είναι η εξάντληση των δυνατοτήτων που παρέχει η ψηφιακή τεχνολογία για την ανάλυση και ερμηνεία της τελικής πρόθεσης του συγγραφέα και της εξέλιξης ενός ποιητικού έργου. Με την χρήση γλωσσών markup (SGML, XML), που περιγράφονται σύντομα στο κείμενο, είναι δυνατή η δημιουργία μιας δυναμικής σύγκρισης / παρουσίασης όλων των εκδόσεων ενός ποιήματος μαζί με ένα ερμηνευτικό υπόμνημα:

[5] Δυναμική σύγκριση (collation) τεσσάρων εκδόσεων ενός ποιήματος à http://www.rc.umd.edu/cgi-bin/LB/dcoll/make_poem_frameset.pl/0004

Για την δημιουργία μιας τέτοιας ιστοσελίδας με την χρήση κάποιας γλώσσας «μαρκαρίσματος» (markup language) απαιτείται μια αναλυτική και εξαντλητική προεργασία και μελέτη όλων των παραμέτρων ανάλυσης του ποιητικού έργου: αυτό που εμφανίζεται στην οθόνη του υπολογιστή αποτελεί ήδη μια προτεινόμενη μορφή ανάλυσης, καθώς η σειρά των δεδομένων και η οργάνωσή τους στην οθόνη στην ουσία καθοδηγεί τον χρήστη και τον προτρέπει, ως ένα βαθμό, προς μια συγκεκριμένη ανάγνωση.

Ηλεκτρονική έκδοση δραματικών έργων

Ο David Gants αναφέρεται στα προβλήματα που σχετίζονται με την ηλεκτρονική έκδοση πρώιμων θεατρικών έργων. Η παρουσίαση οργανώνεται γύρω από την περιγραφή της νέας, υβριδικής έκδοσης των έργων του Ben Johnson (1572-1637) (The Cambridge Edition of the works of Ben Johnson), σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή. Για να αντιμετωπισθούν τα ιδιαίτερα προβλήματα του λογοτεχνικού είδους του πρώιμου θεάτρου, που κινείται μεταξύ ποίησης και πεζογραφίας χρησιμοποιείται κωδικοποίηση σε XML με βάση το πρότυπο του TEI ("Text Encoding Initiative"), που περιγράφεται αναλυτικά στο κείμενο του Gants. Οι επιλογές του εκδότη κινούνται μεταξύ παράδοσης και καινοτομίας, με την ελπίδα πως η χρήση των νέων τεχνολογιών θα οδηγήσουν σε νέες δυνατότητες ερμηνείας των μεσαιωνικών δραματικών κειμένων.

Ψηφιακή ανθολογία - συλλογή και έκδοση

Η Julia Flanders αναλύει τις θεωρητικές και πρακτικές επιλογές του προγράμματος "Γυναίκες συγγραφείς"

("Woman writers project", WWP), ενός ιστότοπου που μπορεί να περιγραφεί ταυτόχρονα ως ηλεκτρονικό αρχείο, ηλεκτρονική έκδοση και ηλεκτρονική ανθολογία και στον οποίο συλλέγονται / ανθολογούνται κείμενα από τέσσερις αιώνες λογοτεχνικής παραγωγής από γυναίκες συγγραφείς στην αγγλική γλώσσα.

Οι δημιουργοί του WWP ακολουθούν μια εκδοτική μέθοδο που δίνει περισσότερη βαρύτητα στους μάρτυρες (documents) και όχι στα έργα (works). Ο βασικός λόγος που τους οδήγησε σε αυτή την επιλογή ήταν η επιθυμία συλλογής υλικού που θα διευκολύνει την έρευνα για το έργο των γυναικών λογοτεχνών· το ηλεκτρονικό πρόγραμμα φιλοδοξούσε, στην αρχή της δημιουργίας του εδώ και μια δεκαετία, και φιλοδοξεί ακόμη να δώσει ώθηση στην ενασχόληση με την γυναικεία λογοτεχνία.

Οι εκδότες του WWP ακολουθούν μια πολύ συντηρητική μέθοδο μεταγραφής εκδόσεων και χειρογράφων, με καταγραφή όλων των δεδομένων που θεωρούνται εξαιρετικά σημαντικά για την συνολική ερμηνεία ενός κειμένου ή ενός βιβλίου στα ιστορικά και κοινωνικά του συμφραζόμενα. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στην καταγραφή επεμβάσεων των συγγραφέων στο κείμενο που διαχωρίζονται από τις επεμβάσεις εκδοτών ή τυπογράφων. Με την χρήση τεχνολογίας XML είναι δυνατή η παρουσίαση όλων αυτών των στοιχείων με διακριτό τρόπο στον χρήστη της ιστοσελίδας.

Το κάθε κείμενο μέσα στην ηλεκτρονική αυτή ανθολογία (ο οποίος είναι διαθέσιμη μόνο σε συνδρομητική βάση) έχει μια σχετική αυτονομία, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα μέρος μιας συλλογής. Ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια έχει την δυνατότητα να διαβάσει την συλλογή ως ένα κοινό ιστορικό κείμενο που αντιπροσωπεύει την γυναικεία λογοτεχνική παραγωγή τεσσάρων αιώνων και να φτάσει στα δικά του/της συμπεράσματα. Μια σειρά από εργαλεία (συμφραστικοί πίνακες λέξεων, σύνθετοι μέθοδοι αναζήτησης) διευκολύνουν αυτού του είδους την ανάγνωση. Τα κείμενα είναι επίσης ταξινομημένα με τρόπο που να επιτρέπει την θεώρηση τους μέσα σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο και την σύγκρισή τους με άλλες, αντίστοιχες, έντυπες ή ηλεκτρονικές ανθολογίες.

Η «γενετική» έκδοση και ο συγγραφέας ως μεταφραστής

Ο Dirk van Hulle παρουσιάζει στην ανακοίνωσή του τις δυνατότητες που προσφέρει η ψηφιακή τεχνολογία και ειδικότερα η χρήση της XML για την δημιουργία μιας γενετικής έκδοσης του προτελευταίου έργου του Samuel Beckett *Stirrings Still*. Το έργο αυτό που δημοσιεύτηκε στα αγγλικά και μεταφράστηκε ακολούθως στα γαλλικά με τον τίτλο *Soubresauts* από τον ίδιο τον συγγραφέα το 1989 (το έτος του θανάτου του), αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση που προσφέρεται για την διερεύνηση των δυνατοτήτων της γενετικής έκδοσης, της έκδοσης δηλ. που προσφέρει στον αναγνώστη με ιδιαίτερη ακρίβεια την πορεία εξέλιξης του έργου σε όλες τις ενδιάμεσες μορφές του.

Ο van Hulle περιγράφει πρώτα τα φιλολογικά προβλήματα του συγκεκριμένου κειμένου που συνδέονται με τον εντοπισμό της πρώτης έκδοσης και την καταγραφή της τελικής πρόθεσης του συγγραφέα μέσα από τις εκδόσεις που επιμελήθηκε ο ίδιος σε συνδυασμό με τα κατάλοιπά του (όπου σώζονται πάνω από 20 διαφορετικές εκδοχές του έργου). Ο βασικός στόχος της γενετικής έκδοσης είναι να παρουσιάσει όλα τα ενδιάμεσα στάδια συγγραφής πριν και μετά από την πρώτη οριστική έκδοση (και φυσικά τις ακόλουθες εκδόσεις). Το ήδη περίπλοκο πρόβλημα της σύνδεσης των διαφορετικών σταδίων μεταξύ τους μέσω ηλεκτρονικών συνδέσμων γίνεται ακόμα πιο σύνθετο λόγω της χρήσης δύο διαφορετικών γλωσσών στα χειρόγραφα του συγγραφέα· η ηλεκτρονική μεταγραφή πρέπει να διαχωρίσει τμήματα του κειμένου που αποτελούν μετάφραση από τη μια γλώσσα στην άλλη από τμήματα που έχουν γραφεί απευθείας σε μία γλώσσα. Για τη λύση του προβλήματος χρησιμοποιείται η λεγόμενη «συνδεσμική προσέγγιση» ("linkemic approach"): το κείμενο χωρίζεται σε μικρές ενότητες όχι με βάση δομικά χαρακτηριστικά (παραγράφους κτλ.), αλλά με βάση την ύπαρξη παράλληλων εκδοχών για την κάθε ενότητα. Οι ενότητες αυτές συνδέονται μεταξύ τους και μπορούν να αναγνωσθούν όλες μαζί στην οθόνη του υπολογιστή.

Ένα επιπλέον πρόβλημα της γενετικής έκδοσης είναι η διάκριση των εναλλακτικών γραφών (variants) μεταξύ των παράλληλων κειμένων: οι εναλλακτικές γραφές στο κείμενο του Beckett που πρέπει να τεκμηριωθούν σε κάποιου είδους υπόμνημα οφείλονται στα

- στάδια συγγραφής του κειμένου (αφορούν δηλ. στην λογοτεχνική δημιουργία)
- στάδια παράδοσης του κειμένου (αντιστοιχούν στις διαφορές μεταξύ εκδόσεων ή χειρογράφων)
- στάδια μετάφρασης του κειμένου (οφείλονται δηλ. στην διαδικασία μετάφρασης / συγγραφής σε δύο γλώσσες)

Ο βασικός στόχος της ηλεκτρονικής γενετικής έκδοσης σύμφωνα με τον van Hulle είναι να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι η δημιουργική δύναμη της μετάφρασης επεμβαίνει ακόμα και μετά την πρώτη έκδοση του κειμένου· για πολύγλωσσα κείμενα το "τυπωθήτω" από την πλευρά του συγγραφέα δεν σημαίνει απαραίτητα και την τελική του συγγραφική πρόθεση. Το γεγονός αυτό γίνεται εμφανές μόνο μέσω μιας «ρευστής» ηλεκτρονικής έκδοσης όλων των παραλλαγών του κειμένου.

Πεζογραφικά έργα και χειρόγραφα σύγχρονων συγγραφέων: περιορισμοί και δυνατότητες της ηλεκτρονικής έκδοσης

Ο Edward Vanhoutte τοποθετείται ως προς τα πλεονεκτήματα και τις δυνατότητες μιας ηλεκτρονικής έκδοσης: η θεωρητική συζήτηση πρέπει να στραφεί κατά την γνώμη του όχι τόσο σε θέματα ευκολίας χρήσης - που προκύπτουν από την αλλαγή του μέσου, από το χαρτί στο ψηφιακό κείμενο - αλλά στην δυνατότητα ανακάλυψης ενός (λογοτεχνικού) κειμένου μέσα από την πολύ κοντινή μελέτη των χειρογράφων του συγγραφέα. Η άποψη αυτή, που ακολουθεί την γαλλική σχολή της critique génétique και υπαγορεύει την δημιουργία γενετικών εκδόσεων που τεκμηριώνουν όλα τα στάδια ενός κειμένου, τεκμηριώνεται τόσο με την περιγραφή μιας εκδοτικής απόπειρας σε CD-ROM του ίδιου του Vanhoutte και τη διατύπωση ενός ορισμού της ηλεκτρονικής έκδοσης, όσο και με την διερεύνηση των προβλημάτων ηλεκτρονικής μεταγραφής σύγχρονων λογοτεχνικών χειρογράφων, τα οποία διαφέρουν κατά πολύ από τα μεσαιωνικά χειρόγραφα.

Κεντρικό ρόλο στην θεωρητική τοποθέτηση του Vanhoutte παίζει η διπλωματική (noncritical) μεταγραφή του χειρογράφου. Η διαδικασία της μεταγραφής προϋποθέτει την ύπαρξη ενός θεωρητικού πλαισίου για το από τι ακριβώς αποτελείται ένα κείμενο· η μεταγραφή αποτελεί, κατά τον Vanhoutte, το πρώτο στάδιο ερμηνείας, στο οποίο κανείς επιλέγει, ομαδοποιεί, χωρίζει, αγνοεί ή αναδεικνύει (γλωσσικά ή μη γλωσσικά) στοιχεία του κειμένου. Η πλήρης μεταγραφή όλων των χειρογράφων αποτελεί την βάση, ένα είδους αρχείου, από το οποίο με την βοήθεια της τεχνολογίας θα παραχθεί το κείμενο που θα διαβάσει ο χρήστης της έκδοσης.

Δύο είναι τα βασικά προβλήματα κατά την μεταγραφή σύγχρονων χειρογράφων, για τα οποία ακόμα δεν έχει προταθεί μια ικανοποιητική λύση: η κωδικοποίηση χρονικών ενοτήτων σύνθεσης του έργου, που είναι εμφανείς στο χειρόγραφο υλικό και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ερμηνευτικό εργαλείο, και η καταγραφή κειμενικών στοιχείων που επικαλύπτονται και δεν είναι εγκιβωτισμένα το ένα μέσα στο άλλο. Ο Vanhoutte προτείνει την χρήση παράλληλων μεθόδων για την λύση αυτών των προβλημάτων, από την απλή παρουσίαση ψηφιακών φωτογραφιών των χειρογράφων χωρίς μεταγραφή μέχρι την χρήση μεθόδων που χρησιμοποιούνται για την καταγραφή του προφορικού λόγου.

Η ηλεκτρονική έκδοση φιλοσοφικών κειμένων

Ο Klaus Huitfeldt παρουσιάζει την ηλεκτρονική έκδοση του *Nachlass* του αυστριακού φιλόσοφου Ludwig Wittgenstein (1889-1951) με τον τίτλο "Wittgenstein's Nachlass: The Bergen Electronic Edition" (Oxford University Press 2000). Η ηλεκτρονική έκδοση είναι η απάντηση στο πρόβλημα της πρόσληψης του φιλοσοφικού λόγου του Wittgenstein, ο οποίος δημοσίευσε μόνο ένα φιλοσοφικό έργο όσο ζούσε, ενώ στο αρχείο του περιλαμβάνονταν περίπου 20.000 αδημοσίευτες χειρόγραφες σελίδες. Μόνο μια πλήρης μεταγραφή όλου του υλικού με σαφή και αυστηρά κριτήρια επιτρέπει την ανάλυση του φιλοσοφικού λόγου

του ίδιου του Wittgenstein και όχι του εκδότη που παρουσιάζει το κείμενο των χειρογράφων του φιλτραρισμένο μέσα από τις δικές του θεωρίες και απόψεις.

Η έκδοση αυτή, που χρειάστηκε δέκα χρόνια για να ολοκληρωθεί και είναι διαθέσιμη σε CD-ROM, αποτελείται από ψηφιακές φωτογραφίες υψηλής ποιότητας, που συνοδεύονται και είναι συνδεδεμένες με μια διπλωματική και μια ρυθμισμένη μεταγραφή του κειμένου κάθε σελίδας. Η ομάδα του Huitfeldt στο πανεπιστήμιο του Bergen της Νορβηγίας ξεκίνησε την εργασία της πολύ πριν διαμορφωθούν πρότυπα κωδικοποίησης κειμένου (όπως το TEI), και στις αρχές της χρήσης γλωσσών markup (όπως η SGML)· οι ερευνητές για την επίτευξη του σκοπού τους συνέθεσαν μια γλώσσα μαρκαρίσματος ειδικά για την εκδοτική τους εργασία καθώς και μια σειρά πολύ αυστηρών κριτηρίων μεταγραφής, που διαφέρουν αρκετά από τις συνηθισμένες αρχές της φιλολογικής επιστήμης.

Ο λόγος αυτής της επιλογής συνδέεται με την φύση του φιλοσοφικού κειμένου και τα προβλήματα ερμηνείας του. Η κάθε διαγραφή μιας λέξης, ενός γράμματος ή ενός συμβόλου από το χέρι του Wittgenstein έχει ιδιαίτερη σημασία στην ανάλυση της φιλοσοφικής του θεωρίας. Η δημιουργία μιας ρυθμισμένης μεταγραφής προϋποθέτει την ερμηνεία του φιλοσοφικού κειμένου· τα κριτήρια με τα οποία έγινε η μεταγραφή αυτή πρέπει να είναι σαφή στον χρήστη της έκδοσης και να είναι διατυπωμένα με τρόπο που να επιτρέπει την αναπαραγωγή του ίδιου ακριβώς αποτελέσματος όταν κάποιος τα εφαρμόζει.

Η ηλεκτρονική έκδοση των κατάλοιπων του Wittgenstein άνοιξε τον δρόμο για την αποτίμηση του φιλοσοφικού του έργου από πολλούς ερευνητές και όχι μόνο αυτούς που είχαν πρόσβαση στο αρχείο του και έχει αναγνωρισθεί ως ένας θεμιτός τρόπος έκδοσης φιλοσοφικών κειμένων.

Η έκδοση θρησκευτικών κειμένων

Ο D. C. Parker περιγράφει στην συμβολή του τις νέες μεθόδους που χρησιμοποιούνται για την έκδοση της *Καινής Διαθήκης* και πιο συγκεκριμένα του *Κατά Ιωάννην*. Η χειρόγραφη παράδοση της *Καινής Διαθήκης* είναι εξαιρετικά περίπλοκη (αρκεί να αναφέρουμε ότι το *Κατά Ιωάννην* παραδίδεται σε 1841 χειρόγραφα, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τα βυζαντινά μαθηματάρια που είναι περίπου 2000), με εκτενή τμήματα του κειμένου να σώζονται και σε έμμεση παράδοση (σε κείμενα άλλων συγγραφέων που συχνά πρέπει να εκδοθούν με την σειρά τους), όπως επίσης και σε κάπως μεταγενέστερες μεταφράσεις σε διαφορετικές γλώσσες και διαλέκτους γλωσσών. Ο στόχος της σύγχρονης εκδοτικής προσπάθειας στο τομέα της *Καινής Διαθήκης* είναι η έκδοση μιας νέας έκδοσης με πλήρες κριτικό υπόμνημα, αντίστοιχη με την έκδοση του Constantine Tischendorf, *Editio Octava Critica Maior* (1869-1872)· δύο ερευνητικά ινστιτούτα συνεχίζουν την προσπάθεια αυτή (το Institut für Neutestamentliche Textforschung, INTF, στο πανεπιστήμιο του Münster της Γερμανίας και το International Greek New Testament Project, IGTP, με έδρα το Birmingham της Μεγάλης Βρετανίας).

Ο Parker περιγράφει τις ηλεκτρονικές μεθόδους μεταγραφής χειρογράφων που έχουν εφαρμοσθεί από τα δύο ινστιτούτα και τις πρώτες προσπάθειες ηλεκτρονικής έκδοσης με βάση την μέθοδο και τα εργαλεία του Peter Robinson (βλ. πιο πάνω). Η επόμενη έκδοση του ινστιτούτου του Μούνστερ γνωστή και με τον σύντομο τίτλο *Nestle-Anland* θα είναι υβριδική και θα περιλαμβάνει πλήρη τεκμηρίωση όλων των μαρτύρων σε ηλεκτρονική μορφή· μια πρώτη πειραματική έκδοσή έχει την εξής μορφή:

[□ 6] Σύγκριση μαρτύρων (collation) λέξη προς λέξη για τον στίχο 18.1 του *Κατά Ιωάννην* à <http://nttranscripts.uni-muenster.de/AnaServer?NTtranscripts+0+s...>

Ο Parker παρουσιάζει με λεπτομέρεια την δράση και των δύο ινστιτούτων που συνεργάζονται σε τεχνολογικό επίπεδο, με την χρήση των ίδιων προτύπων για την μεταγραφή των χειρογράφων με αποτέλεσμα την εύκολη ανταλλαγή υλικού μεταξύ τους. Η χρήση ηλεκτρονικών μεθόδων επιτρέπει την συνεργασία μεταξύ

ινστιτούτων σε διαφορετικές χώρες και την επιτάχυνση της εκδοτικής διαδικασίας, η οποία παρόλα αυτά προβλέπεται να χρειαστεί πολύ χρόνο. Η δημιουργία των βάσεων δεδομένων με την τεκμηρίωση της παράδοσης της *Καινής Διαθήκης* έκανε επίσης δυνατή την έναρξη πολλών ερευνητικών προγραμμάτων, που ανάλαβαν να εκδώσουν επιμέρους, αυτοτελή τμήματα της χειρόγραφης παράδοσης (όπως το Byzantine Text project, με σκοπό την έκδοση της βυζαντινής εκδοχής του *Κατά Ιωάννην*).

Η χρήση των πολυμέσων στην ηλεκτρονική έκδοση

Τα πολυμέσα και ιδιαίτερα οι ψηφιακές φωτογραφίες δημιουργούν νέες δυνατότητες για την ηλεκτρονική έκδοση εικαστικού υλικού, ιδιαίτερα μάλιστα όταν σε αυτό συνδυάζεται εικόνα και κείμενο. Ο Morris Eaves παρουσιάζει στο κείμενο του τις βασικές αρχές που πρέπει να καλύπτουν την χρήση των πολυμέσων μέσα από την εμπειρία του στη δημιουργία του ηλεκτρονικού αρχείου για τον Άγγλο εικαστικό δημιουργό William Blake (1757-1828).

Η περίπτωση του Blake είναι ιδιαίζουσα καθώς το έργο του κινείται μεταξύ ζωγραφικής και ποίησης. Αναπόσπαστο στοιχείο της ηλεκτρονικής έκδοσης είναι η ψηφιακή φωτογραφία του κάθε έργου, η οποία συνδυάζεται με την μεταγραφή του κειμένου:

[7] Ηλεκτρονική έκδοση ενός έργου του William Blake, με μεταγραφή του κειμένου σε χωριστό παράθυρο à <http://www.blakearchive.org/exist/blake/archive/object.xq?object...>

Καθώς ο Blake συνήθιζε να δημιουργεί πολλαπλά αντίγραφα του έργου του με σημαντικές αλλαγές μεταξύ των αντιγράφων, το ηλεκτρονικό αρχείο επιτρέπει στον ερευνητή ή στον απλό φιλότεχνο να συγκρίνει γνωστά αντίγραφα ενός έργου:

[8] Ηλεκτρονική έκδοση ενός έργου του William Blake, με σύγκριση των αντιτύπων του έργου σε χωριστό παράθυρο à <http://www.blakearchive.org/exist/blake/archive/comparison.xq?se...>

Τα πολυμέσα στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν συνοδεύουν απλώς την έκδοση αλλά αποτελούν τα ίδια μέρος της έκδοσης. Ο χρήστης έχει πρόσβαση στις ψηφιακές φωτογραφίες μέσα από τον κατάλογο των έργων του Blake αλλά και μέσω ενός συστήματος αναζήτησης, καθώς για κάθε φωτογραφία ενός έργου είναι διαθέσιμος ένας σχολιασμός και περιγραφικές λέξεις-κλειδιά. Ο χρήστης της έκδοσης μπορεί να δει τα σχόλια για κάθε φωτογραφία μέσω ενός ειδικού λογισμικού (Inote, με χρήση της γλώσσας JAVA, χωρίς δηλ. να χρειάζεται να εγκαταστήσει κάποια εφαρμογή στον υπολογιστή του):

[9] Εμφάνιση του σχολιασμού για την ψηφιακή εικόνα μέσω του ειδικού λογισμικού Inote

Κάθε ηλεκτρονική έκδοση που βασίζεται σε χρήση πολυμέσων είναι αναγκαστικά έργο πολλών δημιουργών: είναι πρακτικά αδύνατο για ένα ερευνητή να κατέχει όλες τις θεωρητικές και τεχνικές γνώσεις που είναι απαραίτητες για τη δημιουργία ενός αντίστοιχου (έστω και λιγότερο φιλόδοξου) έργου. Ο Eaves αναλύει με εύληπτο τρόπο (σε μορφή ερωταπαντήσεων) όλα τα θέματα που σχετίζονται με την χρήση πολυμέσων σε ηλεκτρονικές εκδόσεις. Από την παρουσίαση του φαίνεται καθαρά ότι η σχέση ψηφιακών μεθόδων συνδέεται ή απαιτεί - για πόσο ακόμα είναι άγνωστο - μια υγιή διάθεση για πειραματισμό και συνεχή αλλαγή του εκδοτικού αποτελέσματος. Οι αλλαγές σε μια έντυπη έκδοση είναι μόνο δυνατές σε μια επανέκδοση, συνήθως ύστερα από αρκετά χρόνια· σε μια ηλεκτρονική έκδοση μπορεί να κάνει κανείς απεριόριστες αλλαγές σε καθημερινή βάση, είτε δοκιμάζοντας νέες ιδέες είτε αλλάζοντας τεχνικές λόγω της εξέλιξης της τεχνολογίας ή για να καλύψει απαιτήσεις των χρηστών.

Εκδοτικά και ηλεκτρονικά πρότυπα: η περίπτωση της επιγραφικής

Σχεδόν κάθε κλάδος της φιλολογικής επιστήμης έχει αναπτύξει συγκεκριμένες εκδοτικές συμβάσεις και πρότυπα για την έκδοση κειμενικού υλικού. Οι συμβάσεις αυτές μπορεί να είναι αρκετά χαλαρές (όπως στην περίπτωση της νεότερης λογοτεχνίας) ή πολύ συγκεκριμένες (όπως στην περίπτωση της παπυρολογίας ή της επιγραφικής) ανάλογα με το είδος του κειμενικού υλικού υπό έκδοση. Στην περίπτωση της επιγραφικής, που αποτελεί και το αντικείμενο του άρθρου της Anne Mahoney οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, εκδότες χρησιμοποιούν ειδικά εκδοτικά σύμβολα (sigla) και οργανώνουν την έκδοση του κειμένου κάθε επιγραφής σύμφωνα με τις συμβάσεις του Leiden. Στην περίπτωση των επιγραφών τέτοια εκδοτικά σύμβολα είναι εντελώς απαραίτητα: ο χρήστης της έκδοσης πρέπει να μπορεί αμέσως να αναγνωρίσει τι αποτελεί συμπλήρωμα ή εικασία του εκδότη και τι είναι εμφανές με βεβαιότητα στην επιγραφή που εκδίδεται. Για τον λόγο αυτό όλες οι σύγχρονες επιγραφικές εκδόσεις συνοδεύονται από πλούσιο φωτογραφικό υλικό.

Τέτοιου είδους εκδοτικά σύμβολα αποτελούν ένα είδος μαρκαρίσματος (markup) του κειμένου: με οξυγώνιες αγκύλες (< >), π.χ., δηλώνεται κείμενο που σύμφωνα με την άποψη του εκδότη λείπει από την επιγραφή και πρέπει να συμπληρωθεί κοκ. Η έκδοση μιας επιγραφής περιλαμβάνει επίσης διακριτά μέρη, όπως η περιγραφή του υλικού και της γραφής, το κείμενο σε διπλωματική μεταγραφή, ο ιστορικός σχολιασμός κτλ. Η μεταφορά των συμβάσεων αυτών στον υπολογιστή είναι εξαιρετικά εύκολη με την χρήση της γλώσσας XML, στην οποία είναι δυνατή τόσο η δήλωση των εκδοτικών συμβόλων μέσω «ετικετών» (tags), όσο και η ιεραρχική οργάνωση των τμημάτων μιας έκδοσης με μια συγκεκριμένη λογική σειρά. Η Anne Mahoney περιγράφει την διαδικασία μεταφοράς ή επαναδιατύπωσης των συμβάσεων του Leiden σε μορφή γλώσσας XML με την διατύπωση του προτύπου Epidoc από μια διεθνή ομάδα επιγραφολόγων.

Το Epidoc είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα της διατήρησης παλαιών και δοκιμασμένων εκδοτικών συμβάσεων, διατυπωμένων όμως με σύγχρονο τρόπο, με πλήρη εφαρμογή της νέας τεχνολογίας. Ο εκδότης που χρησιμοποιεί το πρότυπο Epidoc μπορεί ταυτόχρονα να προετοιμάσει μια ηλεκτρονική έκδοση των επιγραφών με τις οποίες ασχολείται (με σαφή πλεονεκτήματα, π.χ. ως προς τον αριθμό των φωτογραφιών που μπορεί να παρουσιάσει στον χρήστη) και ταυτόχρονα μια «παραδοσιακή» έντυπη έκδοση με βάση τα παγιωμένα εκδοτικά σύμβολα με την βοήθεια ηλεκτρονικών εφαρμογών (η αντίστροφη πορεία είναι επίσης εφικτή, αν και όχι εντελώς ανεπτυγμένη προς το παρόν). Μια ηλεκτρονική έκδοση με βάση το πρότυπο Epidoc μπορεί να πάρει την εξής μορφή:

[□ 10] Ηλεκτρονική έκδοση των επιγραφών της Αφροδισιάδος (Μ. Ασία) à <http://insaph.kcl.ac.uk/ala2004/inscription/eAla184.html>

Η δημιουργία ενός προτύπου όπως το Epidoc είναι ένα καλό παράδειγμα της ευαισθησίας ενός επιστημονικού χώρου στην εξέλιξη της τεχνολογίας και της ανανέωσης παραδεδωμένων συμβάσεων, έτσι ώστε αυτές να μπορούν να χρησιμοποιηθούν και στα νέα ηλεκτρονικά μέσα. Η χρήση του Epidoc επιτρέπει την εύκολη ανταλλαγή υλικού μεταξύ επιγραφολόγων και την δημιουργία ομοιογενών ηλεκτρονικών σωμάτων επιγραφών χωρίς ουσιαστικά να αλλάζει την βασική (διπλωματική) μέθοδο έκδοσης.

Πρακτικές και διαδικασίες

Η δεύτερη ενότητα του συλλογικού αυτού τόμου ξεκινά με την παρουσίαση από την Eileen Fenton και τον Hoyt Duggan των δυνατοτήτων παραγωγής ηλεκτρονικού κειμένου από χειρόγραφες και έντυπες πηγές.

Η Fenton παρουσιάζει τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται από το πρόγραμμα *Piers Plowman* [<http://jefferson.village.virginia.edu/seenet/piers/>] για την μεταγραφή των μεσαιωνικών χειρογράφων του κειμένου· η μεταγραφή χειρογράφου μπορεί να γίνει μόνο από έμπειρους και εκπαιδευμένους στην παλαιογραφία «δακτυλογράφους»/ερευνητές. Οι αποφάσεις που πρέπει να λάβει όποιος σχεδιάζει ένα τέτοιο εγχείρημα είναι πολλές και ποικίλες· ξεκινούν από τον βαθμό λεπτομέρειας που θα περιλαμβάνει η ηλεκτρονική μεταγραφή, τις επιλογές της κατάλληλης κωδικοποίησης και των ηλεκτρονικών εφαρμογών που

θα χρησιμοποιηθούν και φτάνουν μέχρι την διατύπωση ενός πρωτοκόλλου για τον έλεγχο της ποιότητας της μεταγραφής.

Ο Duggan περιγράφει τις δυνατότητες της ηλεκτρονικής αναγνώρισης χαρακτήρων (OCR, optical character recognition) με βάση την εμπειρία του από την δημιουργία του JSTOR, ενός μη κερδοσκοπικού οργανισμού με σκοπό την ψηφιοποίηση επιστημονικών περιοδικών από το πρώτο τους τεύχος. Το JSTOR χρησιμοποιεί OCR με σκοπό την αναζήτηση κειμένου σε πάνω από 10 εκατομμύρια σελίδες περίπου 240 περιοδικών από περισσότερους από 170 εκδοτικούς οίκους· το πλήρες κείμενο των περιοδικών (αποτέλεσμα της χρήσης OCR) δεν είναι διαθέσιμο στον χρήστη, ο οποίος ως αποτέλεσμα της αναζήτησης «βλέπει» μόνο το άρθρο στο οποίο απαντά το κείμενο που αναζήτησε.

Ο Matthew J. Driscoll συζητά σε συμπυκνωμένη μορφή τις δυνατότητες που προσφέρει το πρότυπο του TEI (Text Encoding Initiative) για την μεταγραφή χειρογράφων και την κωδικοποίηση όλων των παλαιογραφικών χαρακτηριστικών της μεσαιωνικής γραφής όπως συντομογραφίες, διορθώσεις του γραφέα, παρασελίδες σημειώσεις κ.ο.κ. σε μορφή XML. Το πλήρες κείμενο των προδιαγραφών του TEI για την μεταγραφή πρωτογενούς υλικού είναι διαθέσιμο στην διεύθυνση <http://www.tei-c.org/P4X/PH.html>.

Ο Kevin Kiernan στο κείμενό του προσεγγίζει επίσης την ηλεκτρονική έκδοση μεσαιωνικών κειμένων, αλλά από την οπτική της δημοσίευσης υψηλής ποιότητας ψηφιακών φωτογραφιών των χειρογράφων. Με βάση την εμπειρία του από την δημοσίευση σε CD-ROM του χειρογράφου του μεσαιωνικού αγγλικού *Beowulf* [<http://www.uky.edu/~kiernan/eBeowulf/guide.htm>] ο Kiernan δείχνει ότι οι υψηλής ποιότητας ψηφιακές φωτογραφίες επεξεργασμένες κατάλληλα είναι πολύ καλύτερες από φωτογραφίες των χειρογράφων σε τυπωμένη μορφή και μερικές φορές πιο ευανάγνωστες από το ίδιο το χειρόγραφο. Για την δημιουργία νέων, ακόμα πιο ανεπτυγμένων ψηφιακών εκδόσεων χειρογράφων στο πρωτότυπο ο συγγραφέας τονίζει την ανάγκη συνεργασίας φιλολόγων και ειδικών στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές για την βελτίωση της διαθέσιμης τεχνολογίας.

Οι δυσκολίες της τεκμηρίωσης των αλλαγών αλλά και της προέλευσης μιας ηλεκτρονικής έκδοσης και η παρουσίαση μιας μεθόδου για την λύση του προβλήματος είναι το θέμα της πολύ τεχνικής ανακοίνωσης μιας ομάδας ερευνητών από το «Κέντρο επιστημονικών εκδόσεων της Αυστραλίας».

Ο Greg Crane, βασικός εκδότης της ψηφιακής βιβλιοθήκης *Perseus* [<http://www.perseus.tufts.edu>] περιγράφει στην δική του συμβολή πως ακριβώς γίνεται η προετοιμασία των ηλεκτρονικών αρχείων της ψηφιακής αυτής βιβλιοθήκης και με ποιόν τρόπο αυτά είναι διαθέσιμα στον χρήστη. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά του *Perseus* είναι η ύπαρξη «συνδέσμων διπλής κατεύθυνσης» (bidirectional links): διαβάζοντας π.χ. κανείς την ηλεκτρονική έκδοση του αρχαιοελληνικού λεξικού Liddell-Scott στο λήμμα ύπολογιστέον μπορεί να ακολουθήσει συνδέσμους προς τα κείμενα στα οποία απαντά η λέξη· στην σελίδα που βρίσκεται το κομμάτι εκείνο του κειμένου που χρησιμοποιείται στο λεξικό, βρίσκει κανείς συνδέσμους που οδηγούν πίσω στο λήμμα ύπολογιστέον, όπως επίσης και σε άλλα λήμματα του Liddell-Scott που τυχόν χρησιμοποιούν το οικείο χωρίο ως παράθεμα χρήσης. Οι σύνδεσμοι δημιουργούνται αυτόματα από το ηλεκτρονικό σύστημα της ψηφιακής βιβλιοθήκης, με βάση το «μαρκάρισμα» που έχει εισαχθεί κατά την ψηφιοποίηση του κειμενικού υλικού.

Ο Christian Wittern παρουσιάζει με εύληπτο τρόπο όλες τις λεπτομέρειες που χρειάζεται να γνωρίζει κανείς για την κωδικοποίηση χαρακτήρων στον υπολογιστή με βάση διαφορετικά πρότυπα, με ιδιαίτερη έμφαση στην τεχνολογία που βρίσκεται πίσω από το πρότυπο Unicode, που εγγυάται την ασφαλή ανταλλαγή κειμένου μεταξύ διαφορετικών λειτουργικών συστημάτων.

Ο Patrick Durusau εξηγεί για ποιό λόγο είναι απαραίτητο να τεκμηριώνει κανείς τις επιλογές του, όταν προχωρά σε κωδικοποίηση πληροφορίας σε ηλεκτρονική μορφή με την χρήση κάποιου είδους markup. Η

τεκμηρίωση είναι απαραίτητη τόσο για εσωτερική χρήση (για την διασφάλιση ομοιογένειας στις επιλογές κωδικοποίησης από διαφορετικά μέλη ενός ερευνητικού προγράμματος), όσο και για να είναι δυνατή η μακροχρόνια χρήση του ηλεκτρονικού κειμένου από τρίτους και η ανταλλαγή πληροφοριών με άλλους ερευνητές.

Οι διαθέσιμες επιλογές για την αποθήκευση και δημοσίευση του ηλεκτρονικού κειμένου παρουσιάζονται από τον Sebastian Rahtz με αρκετές τεχνικές λεπτομέρειες. Βασικός σκοπός του συγγραφέα είναι να δείξει τις υπάρχουσες δυνατότητες και να τονίσει την δυνατότητα παραγωγής πολλών διαφορετικών τελικών «προϊόντων» με βάση ένα και μοναδικό ηλεκτρονικό αρχείο σε μορφή XML/TEI.

Ο τόμος κλείνει με συμβολές που δεν έχουν τόσο έντονο τεχνικό χαρακτήρα. Ο John Lavagnino συζητά με συντομία εναλλακτικές δυνατότητες για όποιον δεν επιθυμεί να χρησιμοποιήσει το ευρέως διαδεδομένο πρότυπο του TEI για την δημιουργία ηλεκτρονικού κειμένου. Ο Lavagnino δεν διστάζει να προτείνει την χρήση χαρτιού και μολυβιού για τα αρχικά σχέδια σχεδιασμού ενός εγχειρήματος, θυμίζοντας μας ότι η χρήση του υπολογιστή δεν είναι αυτοσκοπός και ότι οι ηλεκτρονικές μέθοδοι πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο όταν πραγματικά προσφέρουν καλύτερες λύσεις από τις παραδοσιακές μεθόδους.

Ο Hans Walter Gabler περιγράφει με έναν κάπως φιλοσοφικό τόνο τα στάδια που απαιτούνται για την μεταφορά ενός μακροχρόνιου εκδοτικού εγχειρήματος από παραδοσιακή σε ηλεκτρονική μορφή, με ιδιαίτερη έμφαση σε πρακτικής φύσεως προβλήματα.

Το σημαντικό θέμα των πνευματικών δικαιωμάτων για τα ηλεκτρονικά μέσα είναι το θέμα της ανακοίνωσης των Mary Case και David Green· το βάρος πέφτει στην τεκμηρίωση του νομικού καθεστώτος στις ΗΠΑ και ενδεχομένως να μην ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον ελληνόφωνο αναγνώστη. Ο τόμος κλείνει με την οπτική των βιβλιοθηκονόμων απέναντι στις ηλεκτρονικές εκδόσεις, με το κείμενο της Marilyn Deegan, στο οποίο θίγονται τα σοβαρά προβλήματα της μακροβιότητας και σταθερότητας των ηλεκτρονικών εκδόσεων.

2. Galen. Kommentar zu Hippokrates, Über die Gelenke. Die Einleitung und die ersten sechs Kommentarabschnitte von Buch I. Herausgegeben und übersetzt von Christian Brockmann

Γαληνοῦ. Εἰς τὸ περὶ ἄρθρων. Η εισαγωγή και τα πρώτα ἔξι τμήματα του υπομνήματος στο πρώτο βιβλίο. Έκδοση και μετάφραση του Christian Brockmann.

<http://pom.bbaw.de/cm/>

Η έκδοση στην οθόνη του υπολογιστή

Η εξέλιξη της τεχνολογίας και η διάδοση των ηλεκτρονικών υπολογιστών σε όλους τους τομείς της ερευνητικής δραστηριότητας καθώς και η ραγδαία, σχεδόν παγκόσμια εξάπλωση του διαδικτύου και των ψηφιακών του περιεχομένων οδήγησαν και οδηγούν τους εκδότες σε πειραματισμούς με το νέο αυτό μέσο και τις δυνατότητες που αυτό προσφέρει. Οι λόγοι είναι είτε καθαρά πρακτικοί (κανένας περιορισμός στην έκταση του προς έκδοση κειμένου, χαμηλό κόστος παραγωγής και διάδοσης της έκδοσης), είτε θεωρητικοί (εκδοτική πληθυντικότητα, ισότιμη παρουσίαση όλων των εναλλακτικών γραφών, διασύνδεση κειμένου και φωτογραφιών των μαρτύρων σε υψηλή ποιότητα [βλ. π.χ. <http://image.ox.ac.uk> για φωτογραφίες χειρογράφων της βιβλιοθήκης Bodleian στην Οξφόρδη], συνολική αναβάθμιση του χειρογράφου ως βάση της έκδοσης).

Πλεονεκτήματα της ηλεκτρονικής έκδοσης

Μια ηλεκτρονική έκδοση αλλάζει ως ένα βαθμό τον τρόπο με τον οποίο είμαστε συνηθισμένοι να διαβάζουμε και να χρησιμοποιούμε τα κείμενα. Μας δεσμεύει μπροστά στην οθόνη του υπολογιστή (αν και υψηλής ευκρίνειας οθόνες στο μέγεθος ενός βιβλίου θα είναι διαθέσιμες σε προσιτή τιμή στα επόμενα χρόνια) αλλά ταυτόχρονα μας επιτρέπει να διαβάζουμε κείμενα ή χειρόγραφα που βρίσκονται σε απομακρυσμένες χώρες ή βιβλιοθήκες· διευκολύνει την συνεργασία μεταξύ ειδικών στον σχολιασμό και την ερμηνεία ενός κειμένου· διευκολύνει την διάδοση του κειμένου διαμέσου της ηλεκτρονικής αντιγραφής και επικόλλησης (ανοίγοντας όμως ταυτόχρονα τον ασκό του Αιόλου σε θέματα πνευματικών δικαιωμάτων)· δίνει, τέλος, σχεδόν απεριόριστες δυνατότητες διασύνδεσης κειμένων και άλλου οπτικού υλικού προσφέροντας έτσι μια καθαρά πλουραλιστική αναγνωστική εμπειρία.

Δυσκολίες και ανοιχτά ερωτήματα

Πέρα από αυτά τα εμφανή πλεονεκτήματα υπάρχουν μια σειρά από προβλήματα και ανοιχτά ερωτήματα που προκύπτουν από τη σύγκριση της ηλεκτρονικής έκδοσης με τις παραδοσιακές μεθόδους.

Η ηλεκτρονική έκδοση ενθαρρύνει περισσότερο την αναζήτηση και την ανάγνωση του κειμένου ακολουθώντας ηλεκτρονικούς συνδέσμους (hyperlinks), τεμαχίζοντας έτσι κατά κάποιο τρόπο την εμπειρία της ανάγνωσης και σε ένα δεύτερο επίπεδο την διαδικασία κατανόησης του κειμένου ως ερευνητικού αντικειμένου. Η μακροβιότητα των ηλεκτρονικών δεδομένων δεν είναι ακόμα εγγυημένη· είναι απίθανο έως αδύνατο ότι τα ηλεκτρονικά δεδομένα θα είναι διαθέσιμα για αιώνες όπως τα προϊόντα των κωδικογράφων και τυπογράφων. Η διαθεσιμότητα ηλεκτρονικών εκδόσεων μέσω του διαδικτύου ή άλλων μέσων (οπτικών δίσκων κτλ.) εξαρτάται άμεσα από εξελίξεις στον τομέα της τεχνολογίας με αποτέλεσμα ψηφιακά δεδομένα να μην μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε νεότερου τύπου υπολογιστές ή να χάνονται κατά την τεχνική αναβάθμιση. Τέλος, το ηλεκτρονικό κείμενο αντιγράφεται με το πάτημα ενός κουμπιού· ποιος μπορεί να εγγυηθεί την τήρηση κανόνων πνευματικής ιδιοκτησίας σε μια παγκόσμια και ανώνυμη κοινότητα ηλεκτρονικών χρηστών;

Η βασική τεχνολογία πίσω από τις ηλεκτρονικές εκδόσεις

Δεν είναι φυσικά δυνατό να περιγράψουμε την τεχνολογία πίσω από όλες τις διαθέσιμες ηλεκτρονικές εκδόσεις, καθώς οι τεχνικές μέθοδοι είναι πολλές και οι επιλογές του κάθε εκδότη σχεδόν απεριόριστες. Το στοιχείο που αποτελεί όμως τον κοινό παρονομαστή σχεδόν σε όλες τις εφαρμογές αποτελεί η έννοια του markup («μαρκκαρίσματος»): στο αμιγές κείμενο στην ηλεκτρονική του μορφή προστίθενται επιπλέον πληροφορίες πάσης φύσεως (όπως η προσθήκη ενός συστήματος παραπομπών, πληροφορίες για την μορφοποίηση του κειμένου, συνδέσεις με ψηφιακές φωτογραφίες, κωδικοποίηση εναλλακτικών γραφών κτλ.) με τρόπο που επιτρέπει τον συνδυασμό και την εμφάνισή τους στην οθόνη του υπολογιστή με αυτόματο τρόπο (μέσω ηλεκτρονικών προγραμμάτων με την χρήση κάποιας γλώσσας προγραμματισμού ή κάποιας πλατφόρμας παρουσίασης).

Η ηλεκτρονική έκδοση του *Περί άρθρων του Γαληνού*

Η έκδοση που παρουσιάζεται εδώ αποτελεί μια προσπάθεια στα πλαίσια του Corpus Medicorum Graecorum της Ακαδημίας των Επιστημών του Βερολίνου και Βραδεμβούργου της Γερμανίας. Πρόκειται για την ηλεκτρονική έκδοση μιας «παραδοσιακής» έκδοσης, μιας έκδοσης του υπομνήματος του Γαληνού στο έργο του Ιπποκράτη με τον τίτλο *Περί άρθρων* που έχει συνταχθεί με την στεμματική μέθοδο από τον Christian Brockmann· η ομάδα τεχνικών πληροφορικής της Ακαδημίας του Βερολίνου και Βραδεμβούργου μετέτρεψε στο διάστημα ενός μηνός στα πλαίσια ενός ερευνητικού προγράμματος για την διάδοση ηλεκτρονικών μεθόδων στις θεωρητικές επιστήμες την «παραδοσιακή» έκδοση σε ηλεκτρονική. Η έκδοση είναι μερική και όχι πλήρης και έχει έναν δοκιμαστικό και πιλοτικό χαρακτήρα.

Τεχνικές πληροφορίες

Η ηλεκτρονική αυτή έκδοση βασίζεται στην τεχνολογία XML και στην χρήση ενός αρκετά περίπλοκου συστήματος που επεξεργάζεται ηλεκτρονικά αρχεία και παρέχει τις απαραίτητες πληροφορίες στην οθόνη. Με την χρήση της XML (extensible markup language), μιας μεθόδου αποθήκευσης δεδομένων σε ψηφιακή μορφή που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για οποιαδήποτε γνωστικό αντικείμενο, είναι δυνατή η περιγραφή σύνθετης πληροφορίας □ όπως π.χ. το κείμενο ενός λογοτεχνικού έργου □ σε ηλεκτρονική μορφή η οποία αξιοποιείται εύκολα με αυτόματο τρόπο από ηλεκτρονικές εφαρμογές και ταυτόχρονα είναι αναγνώσιμη από τον άνθρωπο/χρήστη στην οθόνη του υπολογιστή. Ειδικά για την κωδικοποίηση κειμενικού υλικού έχει διατυπωθεί μια «διάλεκτος» της XML, γνωστή με το ακρώνυμο TEI (Text Encoding Initiative), που έχει καθιερωθεί για χρήση σε ηλεκτρονικές εκδόσεις και χρησιμοποιείται στην έκδοση που παρουσιάζεται εδώ.

Δομή και λειτουργία της έκδοσης

(εικ. 1)

Ο χρήστης μπορεί να επιλέξει την πληροφορία που θα εμφανίζεται στην οθόνη (αρχαίο κείμενο, υπόμνημα, μετάφραση)

Ανάλογα με τις επιλογές του χρήστη η οθόνη μοιράζεται σε αντίστοιχα τμήματα και ο αναγνώστης μπορεί να κινείται

Η οθόνη με μια τυπική διαμόρφωση επιλογών παίρνει την ακόλουθη μορφή:

[□ 1] Ηλεκτρονική έκδοση του *Περί άρθρων* με υπόμνημα και μετάφραση στα γερμανικά à <http://rom.bbaw.de/cmgl/>

Εντός του αρχαίου κειμένου, που είναι κωδικοποιημένο σε μορφή Unicode, βρίσκονται μια σειρά ηλεκτρονικών συνδέσμων: σύνδεση λέξεων ή φράσεων με τις αντίστοιχες γραφές στο κριτικό υπόμνημα (πορτοκαλί χρώματος βούλες), και σύμβολα των γραμμμάτων A, L, P που αντιστοιχούν στους μάρτυρες του κειμένου (μια έντυπη Aldina και δύο χειρόγραφα του 10ου και 16ου αι.). Μέσω των συνδέσμων ο χρήστης έχει πρόσβαση σε φωτογραφίες των μαρτύρων, οι οποίες όμως για λόγους copyright είναι εν μέρει θαμπές, ώστε να είναι δυνατή μόνο η ανάγνωση του οικείου παραθέματος:

[□ 2] Φωτογραφία σε υψηλή ανάλυση του χφ. Laurentianus Plut. 74,7 συνδεδεμένη με το κείμενο της έκδοσης

Ο χρήστης της έκδοσης είναι επομένως σε θέση να ελέγξει και να επιβεβαιώσει την εργασία του εκδότη με άμεση πρόσβαση στους μάρτυρες· χωρίς την ηλεκτρονική έκδοση αυτό θα ήταν δυνατό μόνο μέσω αυτοψίας ή παραγγελίας μικροφίλμ ή φωτογραφιών. Πέρα από τον οικονομικό παράγοντα, η πρόσβαση στην εικόνα του χειρογράφου είναι άμεση, χωρίς να χρειάζεται αναζήτηση ή επεξεργασία· ο ερευνητής ή αναγνώστης μπορεί να συγκεντρωθεί απερίσπαστος στην πνευματική του εργασία.

Επιπλέον, η μορφή αυτή της έκδοσης είναι εξαιρετικά χρήσιμη στη διδασκαλία καθώς προσφέρει με άμεσο τρόπο και σε ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον εύκολο στην χρήση του την ευκαιρία στον διδάσκοντα να εισαγάγει τους φοιτητές του σε ζητήματα του αρχαίου κόσμου όπως η ιδιαιτερότητα της παραγωγής χειρογράφων, η εμφάνιση πρώιμων εκδόσεων, η φύση της εκδοτικής εργασίας και η πορεία από τον μάρτυρα στο εκδιδόμενο κείμενο και ούτω καθεξής.

Η ηλεκτρονική έκδοση ως συμπλήρωμα του βιβλίου

Στο παράδειγμα που παρουσιάσαμε εδώ, η ηλεκτρονική έκδοση έχει πιλοτικό χαρακτήρα και στην ουσία αποτελεί την ηλεκτρονική εκδοχή μιας παραδοσιακής έκδοσης. Ο εκδότης ακολούθησε την στεμματική

μέθοδο, επεμβαίνοντας σε πολλά σημεία της έκδοσης όπου οι μάρτυρες παραδίδουν ένα κατά τη γνώμη του φθαρμένο κείμενο. Η έκδοση είναι μερική και ο χρήστης πρέπει να καταφύγει στην τυπωμένη μορφή για να έχει πρόσβαση σε όλο το κείμενο, την εισαγωγή και τα σχόλια.

Παρ' όλες αυτές τις «ατέλειες» η ηλεκτρονική αυτή έκδοση ανανεώνει την εκδοτική πρακτική. Οι επιλογές του εκδότη είναι πλέον διάφανες χάρη στην ύπαρξη των φωτογραφιών των χειρογράφων. Τόσο ο ειδικός αναγνώστης όσο και ο φοιτητής μπορούν να αξιοποιήσουν το υλικό όπως αυτοί θεωρούν καλύτερα, ρυθμίζοντας την ροή και την εμφάνιση της πληροφορίας στην οθόνη.

Η ηλεκτρονική αυτή έκδοση εξυπηρετεί λοιπόν τόσο ερευνητικούς όσο και διδακτικούς σκοπούς· η δημιουργία της συνδέεται περισσότερο με τις πρακτικές διευκολύνσεις που παρέχει στους χρήστες και όχι τόσο με ζητήματα θεωρίας και μεθόδου. Η ύπαρξη της είναι πάντως πιθανόν να προκαλέσει το ενδιαφέρον φιλοπεριεργών αναγνωστών που θα την ανακαλύψουν κατά την περιήγησή τους στο διαδίκτυο, κάτι που μάλλον δεν θα συνέβαινε ποτέ με το τυπωμένο βιβλίο σε μια εξειδικευμένη πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη. Είναι και αυτός ίσως ένας ακόμη τρόπος τόνωσης του ενδιαφέροντος για τις κλασικές σπουδές στην σημερινή εποχή.

3. Dia M. L. Philippides, David Holton, John L. Dawson, *Ερωτόκριτος. Του δίσκου τα γυρίσματα. Erotokritos. As the disk spins. CD-ROM (PC/MAC), Αθήνα 2007 (Εκδοτική Ερμής)*

Οι λεξιλογικοί πίνακες λέξεων και ο υπολογιστής

Ο υπολογιστής αρωγός στην φιλολογική ανάλυση

Οι αρχές της χρήσης των υπολογιστών στις φιλολογικές σπουδές συνδέονται άμεσα □ ήδη από την δεκαετία του 1940 με τον πίνακα λέξεων του Roberto Busa για το έργο του Θωμά του Ακινάτη [http://en.wikipedia.org/wiki/Roberto_Busa] □ με την δημιουργία λεξιλογικών πινάκων και την δημοσίευσή τους σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή. Τέτοιοι πίνακες δεν αποτελούν βέβαια νέο ερευνητικό εργαλείο· η δημιουργία αντίστοιχων βοηθημάτων από χαλκέντερους φιλόλογους έχει προηγηθεί κατά πολύ της εμφάνισης του υπολογιστή. Αυτό που άλλαξε στην ψηφιακή εποχή είναι ο χρόνος που απαιτείται για την δημιουργία αυτών των εργαλείων· ο φιλόλογος μπορεί πλέον να αφοσιωθεί απερίσπαστος στην καθαυτό ανάλυση και ερμηνεία των κειμένων καθώς οι πίνακες λέξεων δημιουργούνται από το ηλεκτρονικό κείμενο σε δευτερόλεπτα [για μια σύντομη επισκόπηση διαθέσιμων πινάκων και συναφών θεμάτων βλ. <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/tools/concorda...>]

Οι δυνατότητες του υπερκειμένου

Με την εμφάνιση και την ευρεία διάδοση του διαδικτύου και της τεχνολογίας του υπερκειμένου (hypertext) η δημιουργία τέτοιων πινάκων πέρασε σε μια νέα φάση. Με την βοήθεια του hypertext ο συμφραστικός και ο αντίστροφος πίνακας λέξεων, ο πίνακας συχνοτήτων και οποιοδήποτε άλλο αντίστοιχο εργαλείο φιλολογικής ανάλυσης δημιουργηθεί με βάση ένα (ηλεκτρονικό) κείμενο μπορεί να συνδεθεί με το κείμενο από το οποίο προέκυψε και να αποτελέσει έτσι μια νέα, οργανική πλέον, ενότητα μαζί του.

Η δυνατότητα αυτή, συναρπαστική όταν περιγράφεται σε θεωρητικό επίπεδο και στα χαρτιά, είναι στην πράξη αρκετά πολύπλοκη και δύσκολη στην εφαρμογή της, ιδιαίτερα για εκτενή κείμενα. Ο δημιουργός τέτοιων πινάκων πρέπει να λύσει αρκετά προβλήματα, όπως το ζήτημα των ομογράφων λέξεων και των γλωσσικών τύπων με μεγάλη συχνότητα· αν μάλιστα επιθυμεί να δημιουργήσει έναν λεξιλογικό πίνακα υψηλής ποιότητας θα πρέπει να προχωρήσει και σε λημματοποίηση των γλωσσικών τύπων, διαδικασία επίπονη για ορισμένες περιόδους της ελληνικής γλώσσας.

Μια επιπλέον δυσκολία σχετίζεται με την υποστήριξη του ελληνικού αλφαβήτου και την χρήση του πολυτονικού συστήματος, καθώς οι ηλεκτρονικές εφαρμογές που καλύπτουν όλες τις ανάγκες σε ικανοποιητικό βαθμό μετριούνται ακόμα στα δάκτυλα· σε αρκετές περιπτώσεις είναι υποχρεωμένος κανείς να δημιουργήσει νέα ή να τροποποιήσει υπάρχουσες λύσεις για να επιτύχει το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Το CD-ROM που παρουσιάζουμε εδώ αποτελεί ουσιαστικά την χρονολογικά πρώτη και τεχνολογικά πρωτοποριακή προσπάθεια σύνδεσης ενός ελληνόγλωσσου κειμένου (του *Ερωτόκριτου*) με τρεις λεξιλογικούς πίνακες (αντίστροφος πίνακας, πίνακας λέξεων-λημμάτων και λεξικών μορφών, συμφραστικός πίνακας λέξεων) και δημοσίευσής τους σε ηλεκτρονική μορφή. Η δημιουργία του είναι αποτέλεσμα συνεργασίας φιλολόγων και προγραμματιστών και ανοίγει τον δρόμο για τον σχεδιασμό και την κατασκευή και άλλων παρόμοιων ηλεκτρονικών βοηθημάτων.

Ο Ερωτόκριτος στον υπολογιστή

Από το βιβλίο στο CD-ROM και το υπερκείμενο

Το CD-ROM αποτελεί μια δευτερογενή ηλεκτρονική έκδοση δύο έργων που δημοσιεύθηκαν αυτόνομα: της (λεγόμενης μικρής) έκδοσης του κειμένου του *Ερωτόκριτου* (από τον Σ. Αλεξίου, Γ' βελτιωμένη ανατύπωση, Ερμής [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], 1992) και των λεξιλογικών πινάκων του ίδιου έργου που δημοσιεύθηκαν σε τέσσερις τόμους (Dia M. L. Philippides και David Holton (με την τεχνική συνεργασία του John L. Dawson, *Του κύκλου τα γυρίσματα: ο Ερωτόκριτος σε ηλεκτρονική ανάλυση* [Ερμής 1996-2000])).

Το κείμενο του ποιήματος και οι πίνακες συγχωνεύτηκαν σε ένα υπερκείμενο (hypertext)- κάθε λέξη του κειμένου έχει συνδεθεί αυτόματα με την αντίστοιχη εγγραφή στους διαφορετικούς λεξιλογικούς πίνακες και αντίστροφα (από τους πίνακες στο κείμενο). Η πρόσβαση στο υλικό των λεξιλογικών πινάκων έχει αυτοματοποιηθεί· η διαδικασία ξεφυλλίσματος των λεξιλογικών πινάκων και του κειμένου αντικαταστάθηκε από το «κλικ» του ποντικιού μέσω του οποίου η αντίστοιχη πληροφορία εμφανίζεται κάθε φορά στην οθόνη του υπολογιστή.

Η παραγωγή του CD-ROM έγινε σε δύο φάσεις που απέχουν χρονικά αρκετά μεταξύ τους (1997-1998 και 2005-2006) και εκπροσωπούν την εξέλιξη στον τομέα της κωδικοποίησης του ελληνικού αλφαβήτου σε ηλεκτρονική μορφή: από την φάση χωρίς κοινά αποδεκτά πρότυπα κωδικοποίησης (πριν το 2000) στην εποχή του UNICODE και της δυνατότητας απεικόνισης πολυτονικών ελληνικών στον υπολογιστή χωρίς προβλήματα συμβατότητας.

Οι ανάγκες του φιλόλογου μεταφρασμένες στην αρχιτεκτονική μιας ηλεκτρονικής εφαρμογής

Πως αξιολογείται μια ηλεκτρονική εφαρμογή που απευθύνεται κυρίως σε φιλόλογους; Πέρα από τα καθαρά πρακτικά κριτήρια όπως το κόστος αγοράς ή η αυτοματοποιημένη σύνδεση του κειμένου με τους λεξιλογικούς πίνακες ιδιαίτερη σημασία έχουν κριτήρια που σχετίζονται με το αν η ηλεκτρονική εφαρμογή ανταποκρίνεται στις ανάγκες και στον τρόπο εργασίας του φιλόλογου, τα σημαντικότερα από τα οποία είναι τα εξής:

- η ακρίβεια του κειμενικού υλικού: απεικονίζεται το κείμενο στην ηλεκτρονική του μορφή αξιόπιστα και με βάση ένα καθιερωμένο σύστημα παραπομπών;
- η ποιότητα της επιφάνειας εργασίας (interface): πόσο εύκολη, κατανοητή και «φιλική» προς τον χρήστη είναι η χρήση της ηλεκτρονικής εφαρμογής;
- η πρόσβαση στο υλικό στην ηλεκτρονική του μορφή: μπορεί ο χρήστης να χρησιμοποιήσει ως σημείο εισόδου το κείμενο και/ή τους πίνακες ανάλογα με τον προσωπικό του τρόπο εργασίας και την ανάλυση που επιχειρεί κάθε φορά;

Η ακρίβεια του κειμενικού υλικού

Η αξιολογία οποιουδήποτε ηλεκτρονικού μέσου φιλοδοξεί να αντικαταστήσει έντυπο υλικό κρίνεται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα του ηλεκτρονικού κειμένου. Με τον όρο «ποιότητα» εννοούμε την ακρίβεια αναπαραγωγής □ όποιος έχει δημιουργήσει κείμενο σε ηλεκτρονική μορφή γνωρίζει πόσο επίπονη μπορεί να αποδειχτεί η διόρθωσή του□, την (τυπογραφική ή ορθότερα «ψηφιογραφική») εμφάνιση του κειμένου στην οθόνη και την χρήση ενός καθιερωμένου συστήματος παραπομπών, όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά δηλαδή που είναι αυτονόητα και για μια έντυπη έκδοση ενός αντίστοιχου έργου.

Ο ηλεκτρονικός *Ερωτόκριτος* αποτελεί από αυτή την άποψη έργο υψηλής ποιότητας. Το κείμενο της έκδοσης Αλεξίου αποδίδεται με απόλυτη πιστότητα (με ορισμένες μάλιστα ενοποιητικές προσαρμογές που βελτιώνουν το κείμενο και θα ενσωματωθούν στις μελλοντικές ανατυπώσεις της έκδοσης). Για την εμφάνιση του κειμένου στην οθόνη χρησιμοποιούνται τεχνολογίες αιχμής συμβατές με τα σημαντικότερα λειτουργικά συστήματα (Windows και Mac OS). Ο χρήστης του CD-ROM δεν χρειάζεται να καταφύγει στην έντυπη έκδοση για να ελέγξει αν το κείμενο που του προσφέρεται είναι ακριβές ή να επιβεβαιώσει την ακρίβεια μιας παραπομπής, όπως συμβαίνει δυστυχώς συχνά με λογοτεχνικά κείμενα που είναι διαθέσιμα σε «ερασιτεχνικές» ιστοσελίδες στο διαδίκτυο.

Η επιφάνεια εργασίας

Ο χρήστης του βιβλίου είναι συνήθως ήδη εξοικειωμένος με τις τυπογραφικές και άλλες συμβάσεις που χρησιμοποιούνται για την μορφοποίηση και παρουσίαση των τμημάτων μιας έκδοσης· βοήθεια θα χρειαστεί μόνο αν είναι άπειρος στην χρήση ενός εξειδικευμένου βιβλίου (μιας επιστημονικής έκδοσης με υπομνήματα για παράδειγμα ή ενός λεξικού) ή στην έκδοση γίνεται χρήση νέων ή περίπλοκων συμβάσεων (όπως π.χ. τα εκδοτικά σύμβολα μιας διπλωματικής έκδοσης). Για την δημιουργία τυπωμένων βιβλίων έχει διαμορφωθεί με άλλα λόγια εδώ και αιώνες ένα καθιερωμένο σύστημα κανόνων και συμβάσεων το οποίο □ ακόμα και αν δεν τηρείται πάντα με την απαιτούμενη ακρίβεια □ μπορεί να θεωρηθεί ήδη γνωστό στους χρήστες κάθε βιβλίου.

Δεν μπορούμε εύκολα να ισχυριστούμε ότι κάτι αντίστοιχο ισχύει στον τομέα της ηλεκτρονικής έκδοσης και ειδικά της ηλεκτρονικής έκδοσης με ελληνόγλωσσο περιεχόμενο. Ο πιθανός χρήστης μιας ηλεκτρονικής έκδοσης όπως ο ηλεκτρονικός *Ερωτόκριτος* θα είναι κατά πάσα πιθανότητα εξοικειωμένος με το υπερκείμενο μέσω της χρήσης του διαδικτύου. Ο γενικότερος βαθμός εξοικείωσης με τον υπολογιστή και το ηλεκτρονικό (υπερ)κείμενο διαφέρει αρκετά από χρήστη σε χρήστη και δεν μπορεί να θεωρηθεί αντίστοιχος με το βαθμό εξοικείωσης του αναγνώστη με το τυπωμένο βιβλίο. Ο δημιουργός της ηλεκτρονικής έκδοσης οφείλει να λάβει αυτό τον παράγοντα σοβαρά υπόψη του και να σχεδιάσει αντίστοιχα την ηλεκτρονική εφαρμογή του.

Το περιβάλλον εργασίας του ηλεκτρονικού *Ερωτόκριτου* είναι λιτό και λειτουργικό. Ο χρήστης που είναι εξοικειωμένος με την λειτουργία του διαδικτύου δεν θα αντιμετωπίσει κανένα πρόβλημα· ο μη μυημένος στο διαδίκτυο χρήστης χρειάζεται απλώς να εξοικειωθεί με την λειτουργία του ποντικιού για την πλοήγηση στην οθόνη και με τις βασικές συμβάσεις του υπερκειμένου. Η ανάγνωση του κειμένου και η χρήση των πινάκων είναι από εκεί και πέρα πολύ εύκολη υπόθεση, καθώς ποτέ δεν χρειάζεται περισσότερο από ένα «κλικ» για την επιλογή της επιθυμητής λειτουργίας. Τα στοιχεία πλοήγησης είναι τοποθετημένα σε ευνόητα σημεία, η ορολογία που χρησιμοποιείται είναι καθιερωμένη και μη τεχνική και οι σύνδεσμοι (links) μεταξύ του κειμένου και των πινάκων άφθονοι, χωρίς να επηρεάζουν την αναγνωσιμότητα του κειμένου στην οθόνη. Η λειτουργία της επιφάνειας εργασίας τεκμηριώνεται με ακρίβεια στη σελίδα βοήθειας που είναι προσβάσιμη από κάθε άλλο σημείο της εφαρμογής.

Η αρχιτεκτονική και η οργάνωση του ηλεκτρονικού *Ερωτόκριτου*

Οι λεξιλογικοί πίνακες χρησιμοποιούνται παραδοσιακά ως έργα αναφοράς. Με έναν αντίστροφο πίνακα λέξεων ο γλωσσολόγος είναι, για παράδειγμα, σε θέση σχετικά εύκολα και διεξοδικά να ελέγξει την τυπολογία ενός γλωσσικού παραδείγματος, την ύπαρξη ή όχι γλωσσικής ποικιλίας (variation) κτλ. Η ακριβής χρήση γλωσσικών τύπων μέσα στο κείμενο για την διερεύνηση θεμάτων γλώσσας ή ποιητικής κερδίζει πολλά από την χρήση του συμφραστικού πίνακα λέξεων (concordance): μέσα από έναν τέτοιο πίνακα ο ευαίσθητος ερευνητής αποκτά συχνά μια καινούργια εικόνα της λειτουργίας του κειμένου. Η δουλειά του λεξικογράφου διευκολύνεται αφάνταστα από την χρήση του συμφραστικού πίνακα λέξεων. Ο εκδότης ενός κειμένου θα ωφεληθεί από την χρήση του ριμάριου κοκ.

Ο χρήστης των πινάκων ξεκινά είτε από το ίδιο το κείμενο, προσπαθώντας να ελέγξει την χρήση μια λέξης ή φράσης στα πλαίσια των ενδιαφερόντων και της έρευνάς του, είτε συμβουλευεται τους πίνακες ως προς την χρήση μια λέξης ή φράσης που βρήκε σε άλλο κείμενο ή κείμενα. Η ηλεκτρονική έκδοση του *Ερωτόκριτου* διευκολύνει και τους δύο αυτούς τρόπους εργασίας καθώς έχει δομηθεί με τρόπο που λαμβάνει υπόψη όλα τα πιθανά σενάρια χρήσης.

[1] Από το κείμενο προς τους πίνακες: επιλογή του επιθυμητού πίνακα

[2] Ο συμφραστικός πίνακας λέξεων

Με την βοήθεια ηλεκτρονικών μεθόδων ανάλυσης και επεξεργασίας που περιγράφονται συνοπτικά στο τυπωμένο υλικό που συνοδεύει το CD-ROM δημιουργήθηκαν περισσότεροι από 850.000 σύνδεσμοι μεταξύ κάθε μιας από τις 84.568 λέξεις του κειμένου και των τριών λεξιλογικών πινάκων. Ο κάθε στίχος του ποιήματος είναι συνδεδεμένος με το ριμάριο (και αντίστροφα). Η αρχιτεκτονική του συστήματος είναι εμφανής στο παρακάτω διάγραμμα:

[3] Η αρχιτεκτονική της ηλεκτρονικής εφαρμογής

Μια νέα πραγματικότητα για τις φιλολογικές σπουδές;

Αλλαγή μόνο του μέσου παρουσίασης ή και της μεθόδου;

Από την παρουσίαση του ηλεκτρονικού *Ερωτόκριτου* που προηγήθηκε γεννάται ίσως ένα εύλογο ερώτημα: οι νέες τεχνολογίες και η αλλαγή μέσου που αυτές συνεπάγονται (από το χαρτί και το έντυπο βιβλίο, στην οθόνη του υπολογιστή, τα ηλεκτρονικά δίκτυα και το υπερκείμενο) επηρεάζουν ουσιαστικά την πρόσβαση στην γνώση, τις μεθόδους των επιστημών που διαχειρίζονται την γνώση και, ειδικότερα στον τομέα της ηλεκτρονικής δημοσίευσης λογοτεχνικών κειμένων, τις μεθόδους της φιλολογικής επιστήμης;

Τόσο η έκδοση ενός κειμένου όσο και η δημιουργία λεξικολογικών πινάκων προηγήθηκαν, όπως αναφέραμε, κατά πολύ της «ψηφιακής επανάστασης» και δεν αποτελούν σε καμιά περίπτωση νέες ερευνητικές μεθόδους· στην εποχή που ζούμε η δημιουργία ενός συμφραστικού πίνακα λέξεων «με το χέρι» θα αποτελούσε απλώς ένα παράλογο εγχείρημα, αφού ο υπολογιστής μας απαλλάσσει από τον κόπο και τον χρόνο που απαιτείται για αυτή την εργασία. Μια εργασία που θα προκαλούσε πριν από 20 ή 30 χρόνια τον θαυμασμό της επιστημονικής κοινότητας έχει μετατραπεί, με τη βοήθεια της ψηφιακής τεχνολογίας, σε καθημερινό εργαλείο ανάλυσης και ερμηνείας για οποιοδήποτε κείμενο.

Αυτό δεν σημαίνει όμως πως ό,τι είναι εφικτό μέσω του υπολογιστή είναι αυτομάτως και αναγκαίο· πολλά ηλεκτρονικά βοηθήματα είναι χαμηλής ποιότητας ή παρέχουν επίφαση επιστημονικότητας και μόνο. Η γρήγορη πρόσβαση στην πληροφορία χωρίς κριτικό έλεγχο της προέλευσης της μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα και λανθασμένες ερμηνείες. Οι νέες τεχνολογίες πρέπει να αποτελούν πρόκληση για την ανανέωση της φιλολογικής επιστήμης και όχι άλλοθι για την εγκατάλειψη δοκιμασμένων και

παραδοσιακών μεθόδων.

Τι είδους ψηφιακές εφαρμογές χρειαζόμαστε;

Το CD-ROM του ηλεκτρονικού *Ερωτόκριτου* που παρουσιάσαμε εδώ εκπροσωπεί εκείνο το είδος των ψηφιακών εφαρμογών και εκδόσεων που ανανεώνουν την φιλολογική επιστήμη χωρίς να αλλοιώνουν τον χαρακτήρα της. Η χρήση των λεξιλογικών πινάκων γίνεται πιο εύκολη, ο αναγνώστης ενθαρρύνεται λόγω του υπερκειμένου και της ύπαρξης των συνδέσμων να χρησιμοποιεί τους πίνακες συχνότερα. Το CD-ROM μπορεί εύκολα να χρησιμοποιηθεί στην σχολική τάξη, οξύνοντας το γλωσσικό αισθητήριο του μαθητή ή της μαθήτριας με ταυτόχρονη εξοικείωση με το υπερκείμενο σε ένα ελεγχόμενο περιβάλλον. Τέλος, σε μια περίοδο φθίνοντος ενδιαφέροντος για τα προϊόντα του λόγου και την παλαιότερη ελληνόγλωσση λογοτεχνία, η ηλεκτρονική αυτή έκδοση μπορεί να αγγίξει ένα ευρύτερο κοινό και να οδηγήσει στην ουσιαστικότερη ανάγνωση και πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* από ένα κοινό που διαφορετικά δεν θα διάβαζε ποτέ το κείμενο.

4. Hans Eideneier - Ulrich Moennig - Νότης Τουφεξής (εκδ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi IVa, Αμβούργο 28-31.1.1999, Ηράκλειο 2001: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης*

304 σελίδες

Γενική περιγραφή

Το συνέδριο και η δημοσίευση των πρακτικών

Στον τόμο αυτό δημοσιεύονται οι ανακοινώσεις και οι περιλήψεις των συζητήσεων της ομώνυμης επιστημονικής συνάντησης στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου το 1999. Η σειρά συνεδρίων Neograeca Medii Aevi [<http://www.early-modern-greek.org/past>], στην οποία ήταν ενταγμένη και αυτή η συνάντηση, είναι αφιερωμένη στη μελέτη της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας και γραμματείας, με άλλα λόγια της παραγωγής γραπτού λόγου σε δημόδη γλώσσα (ή «μεικτή» γλώσσα με κατεξοχήν δημόδη όμως χαρακτήρα) από την πρώτη συστηματική εμφάνιση τέτοιων κειμένων τον 12ο αι. ως τα τέλη του 17ου αι. και τις απαρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ο απώτερος στόχος του συνεδρίου ήταν η συνέχιση της συζήτησης για τις εκδόσεις κειμένων της περιόδου (διαρκές θέμα όλων των συνεδρίων από το 1986 και εξής) και η προσπάθεια σύγκλισης απόψεων μεταξύ των εκδοτών για την διατύπωση μιας κοινής εκδοτικής πρακτικής. Τα γραπτά μνημεία της περιόδου είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα επειδή σε αυτά συναντιούνται τρεις τουλάχιστον διαφορετικές παραδόσεις (η βυζαντινή, η πρώιμη νεοελληνική και η μεσαιωνική ευρωπαϊκή) με εμφανείς επιδράσεις τόσο στη θεματολογία όσο και στη γλωσσική μορφή των κειμένων.

Η σημασία των εκδόσεων και της εκδοτικής μεθόδου

Ποιοι είναι οι σημερινοί αναγνώστες κειμένων της πρώιμης νεοελληνικής / υστεροβυζαντινής περιόδου; Η πληθώρα και η ποικιλία των κειμένων επιτρέπουν πολλές και διαφορετικές αναγνώσεις· μια ματιά στις πηγές του Λεξικού Κριαρά [http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/bibliograp..._index.html] αρκεί για να επιβεβαιώσει την άποψη αυτή. Οι ιδιαιτερότητες της χειρόγραφης και έντυπης παράδοσης των κειμένων αυτών, όπως και οι γενικότερες συνθήκες παραγωγής τους διαφέρουν σε σημαντικό βαθμό από αυτές άλλων περιόδων της ελληνικής γραμματείας. Ο κάθε αναγνώστης, είτε πρόκειται για τον ειδικό επιστήμονα που χρησιμοποιεί τα κείμενα στην έρευνα ή την διδασκαλία του, είτε για τον μη ειδικό

αναγνώστη που απλώς ενδιαφέρεται για αυτό το κομμάτι της ελληνόγλωσσης πολιτισμικής παράδοσης, πρέπει να είναι εξοικειωμένος με τα τις ιδιαιτερότητες αυτές για να προσεγγίσει τα κείμενα.

Αυτός που οφείλει να παίξει τον ρόλο του διαμεσολαβητή και να διευκολύνει την πρόσληψη των κειμένων αυτών από τον σημερινό αναγνώστη είναι ο σύγχρονος εκδότης. Ο τόμος αυτός αποτελεί ένα είδους οδηγό για μελλοντικούς εκδότες δημοδών κειμένων (καθώς προσφέρει απαντήσεις σε σημαντικά ερωτήματα εκδοτικής θεωρίας και πρακτικής): είναι, ωστόσο, εξίσου σημαντικός για τους χρήστες / αναγνώστες των εκδόσεων οι οποίοι, κατανοώντας τις ιδιαιτερότητες της χειρόγραφης / έντυπης παράδοσης και τις αντίστοιχες εκδοτικές λύσεις, προσεγγίζουν τα ίδια τα κείμενα με ορθότερο τρόπο.

Τα περιεχόμενα και η οργάνωση του βιβλίου

Οι δώδεκα ανακοινώσεις του τόμου αυτού είναι οργανωμένες σε δύο βασικές ενότητες: *Θεωρία* και *Πράξη* των εκδόσεων· κάθε επιμέρους ανακοίνωση πραγματεύεται ένα επιμέρους θέμα. Οι περισσότεροι συγγραφείς είναι έμπειροι εκδότες κειμένων της περιόδου· το θέμα της κάθε ανακοίνωσης τους ανατέθηκε από τους οργανωτές του συνεδρίου σε συνάρτηση με τα ιδιαίτερα επιστημονικά ενδιαφέροντα του καθενός· όλες οι ανακοινώσεις συνοδεύονται από μια περίληψη της συζήτησης που ακολούθησε την κάθε ανακοίνωση. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του συνεδρίου □ με το βάρος να πέφτει περισσότερο στο διάλογο και στην συζήτηση απόψεων □ είναι εμφανής και στην κάπως ανομοιογενή μορφή και έκταση των ανακοινώσεων· ο τόμος περιλαμβάνει εκτενείς και αναλυτικές πραγματεύσεις επιμέρους θεμάτων αλλά και σύντομα σημειώματα με γενικότερο χαρακτήρα. Το βιβλίο συνοδεύεται από αναλυτικά ευρητήρια.

Στην ακόλουθη κριτική παρουσίαση των περιεχομένων του βιβλίου δεν ακολουθούμε την σειρά των ανακοινώσεων στον τυπωμένο τόμο αλλά ομαδοποιούμε τις ανακοινώσεις κάτω από ευρύτερες κατηγορίες.

Από τους μάρτυρες των κειμένων στην έκδοση

Τα κείμενα της περιόδου υπό συζήτηση παραδίδονται σε χειρόγραφους ή (από τις αρχές του 16ου αι. και ύστερα) και σε έντυπους μάρτυρες. Η υποχρέωση του εκδότη είναι διπλή: να σεβαστεί την χειρόγραφη παράδοση ή, με άλλα λόγια, το κείμενο όπως αυτό παραδίδεται στους μάρτυρες και ταυτόχρονα να προσφέρει στον αναγνώστη ένα κείμενο «καθαρό» με αποκατεστημένες τυχόν φθορές, παραναγνώσεις ή άλλα προβλήματα της παράδοσης. Η πραγμάτωση και των δύο αυτών στόχων συχνά δεν είναι εύκολη υπόθεση, ιδιαίτερα σε κείμενα που παραδίδονται σε πολλές διαφορετικές εκδοχές ή παραλλαγές που απαιτούν ιδιαίτερη μεταχείριση· ο σημερινός αναγνώστης διευκολύνεται, επίσης, από την χρήση ενός οικείου ορθογραφικού συστήματος, η εύρεση όμως μια μέσης οδού σε κείμενα με μεσαιωνικό (δηλ. γλωσσικά μικτό) χαρακτήρα είναι συχνά πολύ δύσκολη υπόθεση.

Τρεις ανακοινώσεις του τόμου πραγματεύονται θέματα αυτής της κατηγορίας και περιγράφουν τα βήματα που πρέπει να ακολουθήσει ο εκδότης σε τρία διαφορετικά μέρη της έκδοσης: στο κείμενο αυτό καθαυτό (Ulrich Moennig), στο κριτικό υπόμνημα (Γιάννης Μαυρομάτης) και στην εισαγωγή (David Holton).

Από το χειρόγραφο στο εκδιδόμενο κείμενο

Η ανακοίνωση του Ulrich Moennig περιγράφει με σαφήνεια και πληρότητα όλα τα βήματα που πρέπει να ακολουθήσει ο εκδότης από την στιγμή που θα έχει συγκεντρώσει τους χειρόγραφους μάρτυρες του υπό έκδοση κειμένου και θα ξεκινήσει την εκδοτική του προσπάθεια. Ο Moennig κωδικοποιεί τα πιθανά προβλήματα που μπορούν να παρουσιαστούν στα τρία βασικά στάδια προετοιμασίας της έκδοσης: τη μελέτη του χειρογράφου, την κριτική μεταγραφή και την κριτική επεξεργασία του κειμένου· ο όρος «κριτική επεξεργασία» χρησιμοποιείται για να περιγράψει την κυρίως «κριτική» εργασία του εκδότη, το στάδιο δηλαδή εκείνο όπου με βάση την μέθοδο που έχει επιλεγεί συντίθεται το κείμενο όπως θα το διαβάσει ο

σύγχρονος αναγνώστης (με ή χωρίς κριτικό υπόμνημα, σε μία ή περισσότερες παραλλαγές, σε μονοτονικό ή πολυτονικό σύστημα κτλ.).

Βάση της κριτικής επεξεργασίας αποτελεί όμως η κριτική μεταγραφή του χειρογράφου, στην οποία κρύβονται αρκετές παγίδες που μπορούν να οδηγήσουν σε λάθη ή παρανοήσεις. Ο Moennig προσφέρει με άφθονα παραδείγματα έναν εξαντλητικό κατάλογο τέτοιων προβλημάτων, προσφέρει λύσεις για κάθε ένα από αυτά και συμβάλλει έτσι στην διατύπωση κανόνων «άριστης πρακτικής» (best practice) στον τομέα αυτό της εκδοτικής πράξης.

Για τον μη επίδοξο εκδότη η ανακοίνωση του Moennig είναι χρήσιμη καθώς καταδεικνύει την πολυπλοκότητα κάθε εκδοτικού εγχειρήματος, τον βαθμό στον οποίο κάθε σύγχρονη έκδοση εμπεριέχει το στοιχείο της ερμηνείας από την πλευρά του εκδότη και την ανάγκη σε πολλές περιπτώσεις για την αντιμετώπιση των διαφόρων χειρογράφων κειμένων ως *κειμένων* και όχι απλώς ως μαρτύρων ενός *κειμένου*.

Το κριτικό υπόμνημα

Το κριτικό υπόμνημα (το τμήμα εκείνο στο οποίο παραδοσιακά τεκμηριώνονται οι επιλογές του εκδότη και η σχέση τους με την χειρόγραφη ή έντυπη παράδοση) είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε κείμενα με ρευστή παράδοση

Όπως φαίνεται και από τη συζήτηση που ακολουθεί την ανακοίνωση του Μαυρομάτη το πρόβλημα της λιτότητας ή πληρότητας του κριτικού υπομνήματος απασχολεί ιδιαίτερα τους εκδότες των κειμένων. Ένα εξαντλητικό υπόμνημα κάνει ίσως την έκδοση δύσχρηστη, προσφέρει όμως πολύτιμες πληροφορίες σε όποιον ενδιαφέρεται για τις γραφές των επιμέρους χειρογράφων (πολύτιμες π.χ. για τον ιστορικό γλωσσολόγο)· σε ένα λιτό υπόμνημα ενδέχεται οι επιλογές του εκδότη να μην είναι πάντα απολύτως διαφανείς. Η επιλογή του εκδότη εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εκδοτική μέθοδο που αυτός έχει επιλέξει· αμιγώς κειμενικά φαινόμενα μπορούν να συζητηθούν στην εισαγωγή της έκδοσης «ελαφρώνοντας» έτσι το κριτικό υπόμνημα.

Τι πρέπει να περιλαμβάνει η εισαγωγή της έκδοσης

Ο εκδότης έχει την ευκαιρία στην εισαγωγή της έκδοσής του να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο συγκρότησε το κείμενο με βάση τους διαθέσιμους μάρτυρες και να εισαγάγει τον αναγνώστη στο κείμενο που εκδίδει. Ο David Holton συγκρίνει στην ανακοίνωσή του τα περιεχόμενα της εισαγωγής 18 εκδόσεων και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν έχει διαμορφωθεί ακόμα μια ειδική μεθοδολογία για την διάρθρωση της εισαγωγής. Οι ιδιαιτερότητες του κάθε κειμένου είναι αυτές που υπαγορεύουν το αν ο εκδότης θα ρίξει το βάρος περισσότερο στην περιγραφή των αρχών της έκδοσης ή στην ερμηνευτική ανάλυση του κειμένου· το μέγεθος της εισαγωγής καθορίζεται επίσης από μια σειρά από παράγοντες, πολλοί από τους οποίους είναι καθαρά πρακτικής φύσης. Η έλλειψη έγκυρων μελετών και βοηθημάτων για μεσαιωνικά κείμενα οδηγεί πάντως τους εκδότες στη συγγραφή εκτενών εισαγωγών, όπως δείχνει η ενδεικτική σύγκριση με 8 αντίστοιχες εκδόσεις κειμένων της ευρωπαϊκής μεσαιωνικής λογοτεχνίας.

Στο τέλος της ανακοίνωσής του ο David Holton διατυπώνει σημαντικές προτάσεις για τις προδιαγραφές της εισαγωγής μιας σύγχρονης έκδοσης: πέρα από τις βασικές πληροφορίες που είναι απαραίτητες για την ερμηνεία του κειμένου (παράδοση, χρονολόγηση και βιογραφικά του συγγραφέα, πρότυπα και πηγές κτλ.) απολύτως απαραίτητη είναι μια αναλυτική περιγραφή της γλώσσας του κειμένου και η διατύπωση των εκδοτικών αρχών με μεθοδικό και αναλυτικό τρόπο. Ιδιαίτερη φροντίδα πρέπει επίσης να δίνεται στην οργάνωση της εισαγωγής ώστε ο αναγνώστης να βρίσκει εύκολα τις πληροφορίες που αναζητεί. Είναι επίσης σαφές πως το είδος της έκδοσης καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την οργάνωση και τα περιεχόμενα της εισαγωγής.

Οι ιδιαιτερότητες των κειμένων: παράδοση και γλωσσική μορφή

Τα γενικά χαρακτηριστικά των μεσαιωνικών κειμένων που συνδέονται με τους ιδιαίτερους παράγοντες παραγωγής και παράδοσής του είναι το αντικείμενο πέντε ανακοινώσεων. Τα στοιχεία προφορικότητας (Hans Eideneier), τα ξένα πρότυπα (Elizabeth Jeffreys), η γλωσσική μορφή (GüntherS. Henrich, Martin Hinterberger) και τέλος η συνύπαρξη έντυπων και χειρόγραφων μαρτύρων και οι επιπτώσεις της αλλαγής του μέσου της παράδοσης (Στέφανος Κακλαμάνης) αποτελούν σημαντικά στοιχεία που πρέπει να ληφθούν υπόψιν τόσο για την έκδοση όσο και για την ερμηνεία των μεσαιωνικών κειμένων.

Στοιχεία «προφορικής παράδοσης» σε γραπτά κείμενα

Πως προκύπτει η ρευστότητα των μεσαιωνικών κειμένων; Γιατί πολύ συχνά παραδίδεται το ίδιο κείμενο σημαντικά παραλλαγμένο (ως προς την γλωσσική μορφή και την έκταση του) στους διαφορετικούς μάρτυρες; Ο Hans Eideneier προσφέρει στην ανακοίνωσή του σε συμπυκνωμένη μορφή μια πειστική ερμηνεία που έχει ως βάση της την αναγνώριση μιας παράλληλης προφορικής παράδοσης κειμένων που έχουν συντεθεί αρχικά σε γραπτή μορφή.

Οι διαφορές που παρατηρούνται από χειρόγραφο σε χειρόγραφο σε κείμενα που παραδίδονται σε περισσότερα από ένα χειρόγραφα κωδικοποιούνται από τον Eideneier ως αποτέλεσμα είτε *λέξη προς λέξη αντιγραφής* είτε *δημιουργικής αντιγραφής* που δεν οδηγεί όμως απαραίτητα στην δημιουργία μιας νέας εκδοχής / παραλλαγής του κειμένου. Στην πρώτη περίπτωση οι διαφορές παρατηρούνται συνήθως στο επίπεδο της λέξης ή φράσης και μπορούν συνήθως να ερμηνευθούν ως φυσιολογικές αβλεψίες κατά τη διάρκεια της αντιγραφής ή μικροβελτιώσεις σύμφωνα με το προσωπικό ύφος του αντιγραφέα. Στην δεύτερη περίπτωση οι διαφορές είναι μαζικότερες και ριζικότερες με μεταθέσεις λέξεων και φράσεων, αλλαγές στο λεξιλόγιο και συνειρμικές αλλαγές ημιστιχίων ή και ολόκληρων στίχων.

Η ιδιαίτερη αυτή μορφή της παράδοσης ερμηνεύεται από τον Eideneier ως αποτέλεσμα δύο παραγόντων: α) της συνειδητής επιλογής από τον αρχικό συγγραφέα ενός ύφους («γραπτή κοινή σε δημόδη γλώσσα») με στοιχεία προφορικότητας προερχόμενα από μεσαιωνικά τραγούδια ή αντίστοιχες συνθέσεις β) των ειδικών συνθηκών εκφοράς («ζωντανής» δηλ. εκτέλεσης του κειμένου μπροστά στο κοινό) που διαπλέκονται τόσο με τις συνθήκες αντιγραφής των κειμένων όσο και με το ιδιαίτερο ύφος των κειμένων. Σε έναν πολιτισμό όπου τόσο η κατανόηση όσο και η διατήρησή των λογοτεχνικών κειμένων ως πολιτισμικών αγαθών (μέσω της μνήμης ή της γραφής) συνδέεται λιγότερο με τον γραπτό και πολύ περισσότερο με τον προφορικό λόγο τέτοιες αλλαγές κατά την καταγραφή στα χειρόγραφα είναι αναπόφευκτες. Το φαινόμενο αυτό έχει σαφείς επιπτώσεις στην μέθοδο έκδοσης.

Ξένα πρότυπα και ο ρόλος τους στην έκδοση των κειμένων

Μια σειρά κειμένων □ κυρίως του 14ου αι. □ που ομαδοποιούνται κάτω από τον όρο «δημόδεις βυζαντινές μυθιστορίες» (όπως ο *Ιμπέριος* [http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/bibliographies/sources/page_013.html] ή ο *Πόλεμος της Τρωάδος* [http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/bibliograp...sources/page_016.html]) είναι βασισμένες σε ξένα πρότυπα. Η Elizabeth Jeffreys συζητά μέσα από την δική της εμπειρία τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες η ύπαρξη μιας πηγής βοηθά στην έκδοση του ελληνικού κειμένου.

Μόνο αν η σχέση του κειμένου με το ξένο πρωτότυπο είναι ιδιαίτερα στενή μπορεί αυτό να χρησιμοποιηθεί στην κριτική αποκατάσταση του κειμένου. Στην περίπτωση του *Πόλεμου της Τρωάδος* το γαλλικό πρότυπο □ που έχει μια εξαιρετικά περίπλοκη παράδοση και δεν έχει εκδοθεί ικανοποιητικά □ μπορεί να χρησιμοποιηθεί με καλά αποτελέσματα μόνο για τον διαχωρισμό της ελληνικής χειρόγραφης παράδοσης σε

δύο κλάδους. Η χρήση του για την επιβεβαίωση γραφών, όπως αυτή πραγματοποιείται στην σύγχρονη έκδοση του *Πόλεμου* [http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/bibliographies/sources/page_016.html] κρίνεται ως μεθοδολογικά λανθασμένη και επισφαλής και δεν οδηγεί σε όλες τις περιπτώσεις σε γραφές που μπορούν να θεωρηθούν γνήσιες ή έστω πιθανές.

Κείμενα που παρουσιάζουν διαλεκτικά γλωσσικά στοιχεία

Η αναγνώριση διαλεκτικών / ιδιοματικών στοιχείων σε ένα μεσαιωνικό κείμενο και η διαμόρφωση μιας στρατηγικής εκ μέρους του εκδότη για την ενσωμάτωσή τους ή όχι στο εκδιδόμενο κείμενο είναι το θέμα της ανακοίνωσης του Günther S. Henrich. Δύο είναι τα βασικά προβλήματα του εκδότη: η μη αναγνώριση γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων του κειμένου ως διαλεκτικών στοιχείων και η εξομάλυνσή τους και □ στο αντίθετο άκρο □ ο πιθανός υπερτονισμός μεμονωμένων διαλεκτικών στοιχείων, ιδιαίτερα για κείμενα με γνωστή γεωγραφική προέλευση για τα οποία ο εκδότης παρασύρεται από την σημερινή μορφή των νεοελληνικών διαλέκτων.

Μέσα από την παρουσίαση δώδεκα (κυρίως φωνολογικών) διαλεκτικών φαινομένων και την υπόδειξη εκδοτικών λύσεων από την οπτική γωνία του διαλεκτολόγου / ιστορικού γλωσσολόγου ο Henrich τονίζει την ανάγκη κριτικού ελέγχου των γραφών των χειρογράφων ή εντύπων και την υιοθέτηση στο κείμενο διαλεκτικών τύπων, όπου διαθέτουμε σαφείς ενδείξεις στα χειρόγραφα ή παλαιότυπα για την ύπαρξή τους. Τα προβλήματα και οι ελλείψεις στον τομέα της μελέτης των μεσαιωνικών διαλέκτων είναι ακόμη πολλά □ όπως δείχνει και η συζήτηση που ακολουθεί την ανακοίνωση του Henrich □, πρώτιστο καθήκον του εκδότη επομένως είναι ο σεβασμός και η σχολαστική καταγραφή ιδιόρρυθμων γραφών που ενδεχομένως να είναι πολύτιμες για τους ειδικούς γλωσσολόγους.

Η γλωσσική πολυτυπία ως χαρακτηριστικό των μεσαιωνικών κειμένων

Μια βασική ιδιαιτερότητα της γλωσσικής μορφής των μεσαιωνικών κειμένων, η πολυτυπία (η ύπαρξη ισοδύναμων τύπων για μία και την αυτή γραμματική κατηγορία) αποτελεί το αντικείμενο της ανακοίνωσης του Martin Hinterberger. Ο συγγραφέας θεμελιώνει μέσα από μια αναλυτική μελέτη εκτενών δειγμάτων έμμετρων και πεζών, λογοτεχνικών και μη λογοτεχνικών κειμένων από τον 10 ως τον 16ο αι. την άποψη ότι η πολυτυπία αποτελεί οργανικό χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής ελληνικής, τουλάχιστον στη γραπτή μορφή της. Το φαινόμενο έχει σίγουρα γλωσσική προέλευση (ομαλοποίηση μορφολογικών παραδειγμάτων με παράλληλη χρήση αρχικών και νεωτερικών τύπων): οι εναλλακτικοί τύποι χρησιμοποιούνται σε έμμετρα κείμενα ανάλογα με τις ανάγκες του μέτρου. Όπως δείχνει η μελέτη πεζών κειμένων, το μέτρο δεν μπορεί πλέον να θεωρείται γενεσιουργός αιτία του φαινομένου της πολυτυπίας.

Η μελέτη αυτή του Hinterberger είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς θέτει το ζήτημα της πολυτυπίας στη σωστή του (γλωσσολογική) βάση αναγνωρίζοντας ότι δεν πρόκειται για στοιχείο μιας έντεχνης λογοτεχνικής γλώσσας αλλά για κάτι που προϋπάρχει όχι μόνο στον γραπτό λόγο της εποχής αλλά και σε αυτό προγενέστερων περιόδων. Η πολυτυπία μπορεί να αποτελέσει σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης στοιχείο ύφους, καθώς ένας συγγραφέας μπορεί να δείξει ιδιαίτερη προτίμηση για ένα συγκεκριμένο εκφραστικό τρόπο, αποφεύγοντας π.χ. την χρήση εναλλακτικών τύπων.

Από το χειρόγραφο στο έντυπο

Το συναρπαστικό κεφάλαιο του ρόλου της τυπογραφίας στην αναπαραγωγή και κυκλοφορία λογοτεχνικών έργων στην περίοδο 1509 (έκδοση του *Απόκοπου*, πρώτη έντυπη έκδοση πρώιμου νεοελληνικού έργου [http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/bibliograp...] - 1713 (έκδοση του *Ερωτόκριτου*) αποτελούν το αντικείμενο της ιδιαίτερα εκτενούς και αναλυτικής ανακοίνωσης του Στέφανου Κακλαμάνη. Ο συγγραφέας συγκεντρώνει, ερμηνεύει και παρουσιάζει με αξιοπρόσεκτη ακρίβεια, πληρότητα και εύληπτο

τρόπο έναν πλούτο πληροφοριών που φωτίζει αποφασιστικά εκείνες τις πτυχές της ιστορίας του πνευματικού πολιτισμού που συνδέονται με την διάδοση της τυπογραφίας.

Η σημαντική προσωπικότητα του επιμελητή της έκδοσης ανασυντίθεται με βάση τους προλόγους / επιλόγους των πρώιμων εκδόσεων και αρχειακές πηγές: ο επιμελητής ήταν το κεντρικό πρόσωπο στην παραγωγή έντυπων εκδόσεων λογοτεχνικών έργων και έπαιρνε τις περισσότερες βασικές αποφάσεις. Μέσα από αναλυτικές συγκρίσεις και παραδείγματα ο Κακλαμάνης αποδεικνύει ότι για λόγους αποκλειστικά εμπορικούς «ο διαλεκτικός χαρακτήρας και η ιδιαίτερη υφολογική ταυτότητα του έργου έδιναν τη θέση τους σε μια γλώσσα πλησιέστερη στην ομιλουμένη και σε ένα ύφος περισσότερο ενιαίο και μάλλον "απρόσωπο"». Το γεγονός αυτό σε συνάρτηση με τα στοιχεία που αποδεικνύουν πως ο επιμελητής επιδίωκε να εντοπίσει υψηλής ποιότητας χειρόγραφο ως βάση της έντυπης έκδοσης είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο ο εκδότης οφείλει να αντιμετωπίζει έντυπους μάρτυρες κατά την εκδοτική του προσπάθεια.

Η έκδοση χθες, σήμερα και αύριο

Από όσα έχουν ειπωθεί ως τώρα είναι μάλλον φανερό πως η εκδοτική πρακτική και η ερμηνεία των κειμένων είναι αλληλένδετες μεταξύ τους στον χώρο των μεσαιωνικών κειμένων. Στις τελευταίες τέσσερις ανακοινώσεις του τόμου που παρουσιάζονται εδώ θίγονται θέματα ερμηνείας, κωδικοποίησης και ανανέωσης της εκδοτικής πρακτικής.

Η έκδοση ως ερμηνεία του κειμένου

Ο Παναγιώτης Αγαπητός στην ανακοίνωσή του αναφέρεται στην έκδοση ως διαδικασία επιστημονικής κατανόησης ενός ερευνητικού αντικειμένου, στην συγκεκριμένη περίπτωση του μεσαιωνικού κειμένου. Στο σύντομο αλλά μεστό και θεωρητικά τεκμηριωμένο κείμενό του επικεντρώνει την προσοχή του στα διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης που πρέπει να καλύπτει η έκδοση: στην θεώρηση του ειδικού χωροχρόνου παραγωγής και του γενικού χωροχρόνου πρόσληψης ενός μεσαιωνικού κειμένου. Ο εκδότης μεταφέρει το μεσαιωνικό κείμενο από μια μορφή παράδοσης (πριν την εποχή της τυπογραφίας) σε μια άλλη (την τυπογραφική ή και ψηφιακή εποχή), όπου η ρευστότητα και η σταθερότητα της μορφής εναλλάσσονται η μια την άλλη. Η διαδικασία αυτή, που σύμφωνα με τον Αγαπητό αποτελεί μια μορφή επεξεργασίας του κειμένου, αποτελεί ταυτόχρονα και μια μορφή ερμηνείας του κειμένου.

Κάθε μορφή ερμηνείας συνδέεται με την εφαρμογή μιας μεθόδου που και αυτή με την σειρά οφείλει να λαμβάνει υπόψιν της όλα τα επίπεδα ανάλυσης του κειμένου. Μόνο με αυτή την δυναμική διαπλοκή των μεθόδων είναι σε θέση ο εκδότης να αποφύγει την προβολή στερεότυπων απόψεων πάνω στο κειμενικό υλικό που θα οδηγούσαν στη διαστρέβλωσή του.

Είδη εκδόσεων και κειμένων και επιλογή της κατάλληλης μεθόδου

Ο τόμος ανοίγει με την ανακοίνωση του Arnold van Gemert στην οποία καταγράφονται και κωδικοποιούνται οι υπάρχουσες μορφές έκδοσης και η σχέση τους με τα είδη των μεσαιωνικών κειμένων. Ο van Gemert ασχολείται αποκλειστικά με τις επιστημονικές εκδόσεις (που απευθύνονται στον επιστημονικό κόσμο και όχι στον γενικό αναγνώστη ή στον σπουδαστή) και περιγράφει τις καθιερωμένες εκδοτικές μεθόδους: τα υπέρ και κατά της καθεμιάς καταγράφονται και αναλύονται με άριστο τρόπο.

Το βασικό τεκμήριο για την επιλογή της εκδοτικής μεθόδου αποτελεί το είδος του κειμένου υπό έκδοση. Τα κείμενα διακρίνονται από τη μια σε ρευστά ή δυναμικά (σχεδόν πάντα ανώνυμα), τα οποία έχουν υποστεί «δημιουργική αντιγραφή» μέσα από τα χέρια και τα αυτιά των μεσαιωνικών κωδικογράφων ή επιμελητών και από την άλλη σε μη δυναμικά (που σώζονται συνήθως με το όνομα του συγγραφέα), όπου η τελική του

πρόθεση διαφαίνεται καθαρά.

Αποτελεί καθιερωμένη πλέον πρακτική για κείμενα της πρώτης κατηγορίας να μην επιχειρείται η ανασύνθεση ενός αυτόγραφου του συγγραφέα, αλλά να εκδίδεται το κείμενο από το χειρόγραφο ή έντυπο που θεωρείται καλύτερο είτε με ελάχιστες διορθώσεις μόνο όπου το κείμενο δεν δίνει νόημα (best-text) είτε με περισσότερες διορθώσεις και επεμβάσεις του εκδότη, εν μέρει δανεισμένες από άλλα χειρόγραφα και εν μέρει βασισμένες στην δική του εκδοτική πείρα ή εικασία (copy-text).

Για κείμενα της δεύτερης κατηγορίας ο εκδότης μπορεί να επιδιώξει μια κριτική έκδοση («κριτική» με την έννοια του αποκατεστημένου και επεξεργασμένου κειμένου με περισσότερες εικασίες και επεμβάσεις του εκδότη, ενός κειμένου δηλ. που επιδιώκει να αποκαταστήσει το αυτόγραφο του συγγραφέα. Ο εκδότης οφείλει σε αυτή την περίπτωση να γνωρίζει ότι το κείμενο που συνθέτει ενδεχομένως να μην υπήρξε ποτέ αφού αυτό βασίζεται στις δικές του υποκειμενικές επιλογές και εν τέλει στις χαμηλές ή υψηλές γνώσεις και ικανότητές του.

Ο χρήστης μιας έκδοσης που διαβάσει την ανακοίνωση του van Gemert ενημερώνεται πλήρως για τις διαφορετικές δυνατότητες που του προσφέρει η κάθε έκδοση και αποκτά μια πλήρη εικόνα της πολυπλοκότητας και πολυμορφίας των μεσαιωνικών κειμένων.

Ο υπολογιστής στην υπηρεσία του εκδότη

Στην σύγχρονη ψηφιακή εποχή ο υπολογιστής έχει γίνει ο φυσικός σύμμαχος οποιουδήποτε ασχολείται με την επεξεργασία κειμένου. Η ανακοίνωση του Παναγιώτη Τουφεξή περιγράφει μια σειρά ηλεκτρονικών βοηθημάτων που διευκολύνουν τον εκδότη στην προετοιμασία και πραγματοποίηση της έκδοσης: η περιγραφή αυτή συνοδεύεται από μια σύντομη θεωρητική τοποθέτηση για το μέλλον των εκδόσεων και την εξέλιξη της φιλολογικής επιστήμης στην ψηφιακή εποχή. Η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας □ η ανακοίνωση απηχεί προδιαγραφές του 1999, πολλά από τα τεχνικά προβλήματα της περιόδου εκείνης έχουν πλέον επιλυθεί □ τόσο σε επίπεδο ηλεκτρονικών εφαρμογών και τεχνολογιών, όσο και σε επίπεδο ταχύτητας επεξεργασίας, αποθήκευσης δεδομένων και οπτικοακουστικών μέσων κάνουν τις νέες τεχνολογίες ακόμα πιο ελκυστικές για την δημιουργία σύγχρονων εκδόσεων. Ο μη μνημένος αναγνώστης που ενδιαφέρεται για την εφαρμογή της νέας τεχνολογίας στην εκδοτική του πρακτική θα βρει στην ανακοίνωση του Τουφεξή απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα αρχής, θα πρέπει όμως να αναζητήσει ειδικότερη ενημέρωση για τις μεγαλύτερες δυνατότητες που παρέχει η σχετική τεχνολογία σήμερα.

Η ρευστότητα των μεσαιωνικών κειμένων ως πρόβλημα εκδοτικής μεθόδου

Δεν είναι καθόλου σπάνιο τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου να παραδίδονται σε περισσότερες από μία παραλλαγές που παρουσιάζουν μεγάλη ρευστότητα όσον αφορά τα εκφραστικά μέσα και την γλωσσική διατύπωσή τους. Το χαρακτηριστικό αυτό αντιτίθεται στην ιδέα του «μοναδικού κειμένου» και της γλωσσικής ορθότητας □ την απόλυτα «σωστή» γραφή σύμφωνα με παγιωμένους ορθογραφικούς και μορφοσυντακτικούς κανόνες □, στοιχεία με τα οποία έχουμε συνηθίσει να αντιμετωπίζουμε τα κλασικά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας: ένα κείμενο του όψιμου Μεσαίωνα και των πρώτων αιώνων των μοντέρνων λογοτεχνιών απαιτεί διαφορετική εκδοτική αντιμετώπιση και ο Michael Jeffreys διατυπώνει προτάσεις για την ανανέωση της εκδοτικής πρακτικής.

Η εκδοτική «πληθυντικότητα» και η απομάκρυνση από την ιδέα του μοναδικού κειμένου αποτελούν τον θεμέλιο λίθο μιας σύγχρονης, χειραφετημένης εκδοτικής μεθόδου. Με την βοήθεια του ηλεκτρονικού υπολογιστή και με πλήρη χρήση των ιδιοτήτων του υπερκειμένου (hypertext) ο εκδότης μπορεί να παρακάμψει πολλά από τα προβλήματα της παραδοσιακής έκδοσης, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά: είναι δυνατή η έκδοση περισσότερων του ενός κειμένων και η παρουσίαση εναλλακτικών γραφών ή

ολόκληρων παραλλαγών χωρίς κάποια από αυτές να πριμοδοτείται ως κυρίως κείμενο με τις υπόλοιπες στο κριτικό υπόμνημα· μπορεί να συμπεριληφθούν στην έκδοση φωτογραφίες και μεταγραφές όλων των χειρογράφων ή εντύπων συνδεδεμένες με το κείμενο χωρίς την μεγάλη οικονομική επιβάρυνση της παραδοσιακής τυπογραφίας· άλλα εργαλεία όπως συμφραστικοί πίνακες λέξεων μπορούν να συνοδεύουν την έκδοση.

Όσο και αν κάποιες από αυτές τις δυνατότητες ακούγονται ακόμα ως ευσεβείς πόθοι, ο εκδότης πρέπει να είναι ενημερωμένος για τις δυνατότητες που του προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες έτσι ώστε να είναι σε θέση να επιλέξει την ιδανική λύση που θα ικανοποιεί πλήρως τα χαρακτηριστικά του κειμένου υπό έκδοση. Η τεχνολογία δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά μέσο, με τη βοήθεια του οποίου μπορούν να διατυπωθούν νέα ερευνητικά ερωτήματα και να δοθούν συναρπαστικές απαντήσεις.